

Чума (скорочений переказ)

Альбер Камю

Роман

Якщо припустимо зображення ув'язнення через інше ув'язнення, то припустимо також зображення будь-якого дійсно існуючого у реальності предмета через щось неіснуюче.

Даніель Дефо

Частина перша

Події, які покладені в основу сюжету цієї хроніки, відбулися в Орані у 194... році, Оран — звичайне місто, типова французька префектура на алжирському березі, тому, на загальну думку, описані події, які виходили за межі звичайного, були недоречні саме в цьому місті. Те, що відрізняє Оран від безлічі інших торговельних міст, помічаєш не відразу, а з часом. Місто це досить потворне саме тому, що не має особливих прикмет, про зміну пори року сповіщає лише небо. Літом сонце спопеляє все і вкриває стіни сірим попелом, восени місто тоне в багні, весна наче не приходить сюди, а приносять її з передмість у кошиках торговці квітами і торгують у роздріб. Лише зимою наступають погожі дні. Найзручніший спосіб познайомитися з містом — це спробувати з'ясувати, як тут працюють, кохають і помирають. В Орані все тісно переплетено, і все це роблять метушливо, але без пристрасті. Це означає, що тут нудьгують, а тому прагнуть мати певні звички. Працюють тут багато, але тільки для того, щоб розбагатіти. Усі інтереси обивателів сконцентровані на комерції, а прості радощі — жінки, кіно, морські купання — ці розсудливі люди залишають на суботній вечір та неділю. Щовечора вони, залишивши свої контори, сидять у кафе, прогулюються по єдиному в місті бульвару, де знову обговорюють справи або грають у карти. Звичайно, що таке відбувається не тільки в Орані, і такі вже наші сучасники. Але ж є такі міста й країни, де люди хоча б підозрюють про існування чогось іншого, щоправда, від цього їхнє життя зовсім не змінюється, але хоча б сумнів бентежить їх, і то добре. Оран же місто, яке нічого й ніколи не підозрює, тобто зовсім сучасне. Тут, як і скрізь, через нестачу часу й схильності до роздумів, люди хоча й люблять, але й самі не знають про це. Смерть тут пов'язана з певними труднощами, вона, так би мовити, некомфортна, бо прикутий до смертного ложа тут насправді самотній, адже місто ніби відмежовується від нього своїми справами і своїми звичками. Втім, автор вважає за необхідне підкреслити банальність цього міста і його мешканців, де варто мати звички, й дні потечуть непомітно та тихо, тоді це місто, позбавлене зелені й душі, ніби присипляє. Додати можна лише те, що розташували його на голому плато, в оточенні осяяних сонцем пагорбів, біля чарівної бухти. Шкода тільки, що будували місто спиною до моря, тому його нізвідкіль не видно, і доводиться весь час розшукувати.

Оповідач, ім'я якого читач з'ясує згодом, розуміє, що дехто повірить у викладені у хроніці факти, декому вони можуть здатися неймовірними. Проте він не має наміру

враховувати подібні протиріччя, бо своє завдання автор бачить у тому, щоб розповісти те, що він вважає правдою, спираючись при цьому на власні враження, усні й письмові свідчення очевидців.

Шістнадцятого квітня, вранці, доктор Бернар Ріе вийшов зі своєї квартири і перечепився на сходах через дохлого пацюка. Не переймаючись цим, він віджбурнув пацюка ногою, але вже на вулиці вирішив повідомити про цей випадок консьєржа і повернувся. Старий консьєрж мсьє Мішель не повірив навіть у можливість мешкання пацюків у їхньому домі, тому запевнив, що цю нечисть підкинули якісь негідники. Увечері того ж дня Бернар Ріе, відшукуючи у кишені ключі від квартири, зупинився на сходах і побачив іншого пацюка, який сконав на його очах. Але й тепер доктор не дуже довго думав над цим, бо на нього чекали інші турботи. Уже рік, як хворіла його дружина, і завтра вона мала їхати до санаторію у гори. Зараз вона відпочивала перед тривалою подорожжю. Дружина посміхнулася до Ріе, і посмішка, здавалося, стерла з її обличчя ознаки тяжкої хвороби й тридцяти прожитих нею років.

Вранці наступного дня консьєрж зупинив доктора і показав йому ще трьох дохлих пацюків, запевнивши, що неодмінно впіймає бешкетників, які підкинули тварин. Упереджений цією подією, доктор Ріе вирішив розпочати відвідування хворих із бідних кварталів, в яких сміття вивозили пізніше, ніж із центральних вулиць. Усіх дохлих пацюків, що лежали на купах сміття, навіть важко було підрахувати. Перший, до кого завітав у той день доктор, був старий іспанець із грубим і виснаженим обличчям, який страждав на застарілу астму. Розмовляючи з ним, Ріе зрозумів, що в цьому кварталі повно пацюків, і їхньою навалою люди занепокоєні. Старий же, говорячи про пацюків, чомусь потирав руки, ніби задоволений цим явищем. Покінчивши з візитами, доктор повернувся додому. Консьєрж подав йому телеграму від матері, яка сповіщала про свій приїзд (під час відсутності дружини доктора вона мала опікуватися доктором). Ріе запитав, чи не бачив мсьє Мішель ще пацюків, але той запевнив, що він слідкує уважно, тому нікому вже не вдасться підкинути йому що-небудь. Доктор увійшов у свою квартиру, де на нього чекала дружина. Уже на вокзалі вона запитала про історію з пацюками. Доктор визнав, що поки й він не знає, у чім тут справа, та спробував заспокоїти дружину сподіваннями, що все обійдеться. Потім, ковтаючи слова, попросив пробачення за те, що мало клопотався нею і часто був неуважний. Дружина похитала головою, наче просила його помовчати, але він додав, що, коли вона повернеться, вони житимуть інакше. Вона відвернулася від нього і дивилася у вікно. Коли Ріе гукнув дружину, вона озирнулася: обличчя її було мокре від сліз. Потім вона спробувала посміхнутися. Навіть коли він стояв по той бік вагонного вікна, він бачив тільки цю її посмішку. Дружина вже не чула, як він просив її берегти себе. Виходячи на вокзальну площу, Ріе зустрів пана Отона, слідчого, який вів за руку свого маленького сина. Слідчий зустрічав свою дружину, він спробував поговорити з доктором про незвичайну поведінку пацюків. Та той чув лише, як засвистів потяг, в якому від'їжджала його дружина, але у пам'яті від тієї хвилини залишився тільки залізничник, що ніс величезний ящик здохлими пацюками.

Того ж дня, перед початком вечірнього прийому, Ріе прийняв журналіста Раймона Рамбера, який представляв поважну французьку газету. Невисока, але кремезна статура, рішуче обличчя й розумний погляд цього молодика справляли враження задоволеності життям. Він хотів узяти у доктора інтерв'ю про умови життя арабів і отримати матеріали щодо санітарного стану корінного населення. Ріе сказав, що стан поганий, але перш ніж продовжити бесіду, хотів би знати, чи зможе журналіст написати всю правду, чи буде його звинувачення беззастережним. Рамбер запевнив, що напише правду, але виказав сумнів, чи є підстави для беззастережного звинувачення. Ріе дуже тихо і спокійно відповів, що, можливо, для такого звинувачення й насправді немає підстав, але він поставив питання, щоб переконатися, що Рамбер розповість правду такою, як вона є, нічого замовчуючи, бо він визнає тільки такі свідчення, тому не вважає за потрібне надавати журналісту матеріали, якими володіє. Молодий чоловік посміхнувся. Ріе, не змінюючи тону, додав, що втомився жити в цьому світі, але для себе він вирішив, що не можна миритися з несправедливістю й компромісами. Рамбер сидів понуривши голову, потім устав і сказав, що, напевно, зрозумів доктора, і попросив вибачити за клопіт. Ріе проводив Рамбера до дверей, потиснув йому руку і запропонував зробити репортаж про навалу пацюків. Журналіст удав, що йому це дійсно цікаво, і розпрощався.

Надвечір доктор знову відправився з візитами. На сходах він зустрів кремезного молодика, якого інколи бачив з пожильцями з верхнього поверху, іспанськими танцюристами. Жан Тарру дивився на пацюка, який корчився біля його ніг. Тарру перевів на доктора спокійний й уважний погляд, привітався і зауважив, що навала пацюків цікаве явище, ніколи нічого подібного бачити не доводилося. Потім він віджбурнув вже дохлого пацюка ногою й сказав, що врешті-решт це турбота консьєржа. Доктор побачив старого Мішеля біля під'їзду, той виглядав втомлено і розгублено, бо пацюків тепер знаходили у всіх домах, два-три на день.

Наступного ранку, вісімнадцятого квітня, Ріе зустрічав матір на вокзалі, а коли повертався, знову побачив мсьє Мішеля, той ще більше занепав: тепер вже десятки пацюків повзли сходами, перебираючись із підвалу на горище. Мати доктора не здивувалася, вона запевнила, що інколи таке трапляється, вона рада бачити сина і ніякі пацюки їм не завадять. Син лише кивнув головою: поруч із нею все завжди здавалося легким. Але Ріе вирішив зателефонувати директору міського бюро дератизації і запитати, чи мають там намір ужити найближчим часом заходів щодо навали пацюків. Директор відповів, що без відповідного розпорядження ніяких заходів не проводять, але, якщо Ріе вважає такий стан небезпечним, то він спробує отримати належне розпорядження.

У цей день і інші громадяни почали виказувати занепокоєння, бо саме з вісімнадцятого квітня кількість пацючих трупів перевалила за сотню на день по всіх заводах, складах. Того ж дня заговорили й вечірні газети: чи має намір муніципалітет ужити термінових заходів, аби захистити мешканців міста від осоружної навали. Муніципалітет нічого не намірювався робити, а наказав лише службі дератизації

кожного ранку прибирати дохлих пацюків і спалювати їх разом зі сміттям.

Через кілька днів становище погіршало. Кількість пацючих трупів збільшувалася, тепер пацюки вилазили не поодиночки, а скупчувалися, і навіть у центрі міста на сходах можна було бачити купи дохлих тварин. Агентство інформації повідомило радіослухачам вражаючу цифру спалених за один день пацюків. Відтоді занепокоєння мешканців міста переросло у справжню паніку. Тільки тепер вони усвідомили, що вже звичне видовище гибелі гризунів несе якусь загрозу, хоч ніхто ще не мав уявлення про розміри біди і її причину. Один тільки старий іспанець, задихаючись від астми, радісно потирив руки. Мешканці міста вимагали вдатися до радикальних заходів, звинувачували владу у всіх смертних гріхах, а деякі володарі вілл на узбережжі поговорювали про необхідність виїзду за межі міста. Але наступного дня агентство інформації повідомило, що навала припинилася, кількість трупів гризунів раптово зменшилася.

Але того ж дня доктор Ріе, зупинивши машину перед домом, побачив консьєржа, якого вів вулицею священник отець Панлю. Доктор зачекав на них. У старого Мішеля дивно блищали очі, він важко дихав і поскаржився на нестерпний біль у шиї і під пахвами. Доктор намацав на шиї старого твердий, наче дерев'яний, вузлик, велів лягти у ліжку, заміряти температуру і пообіцяв увечері зайти глянути на хворого. Коли Мішель пішов, доктор запитав священника, що той думає про навалу пацюків. В очах святого отця майнула посмішка, коли він сказав, що напевно, розпочнеться епідемія.

Ріе саме перечитував телеграму від дружини, в якій вона сповіщала про своє прибуття у санаторій, коли зателефонував Жозеф Гран — давній пацієнт, що страждав на серцеву хворобу. Ріе лікував його безкоштовно, бо той працював у мерії і не мав коштів на лікування. Гран схвильовано повідомив, що з його сусідом трапилося нещастя, і попросив Ріе приїхати. Доктор пригадав консьєржа і вирішив зайти до Мішеля пізніше. Через кілька хвилин він уже увійшов у дім, де мешкав Гран. Той чекав доктора на сходах і повів на верхній поверх. Вони зупинилися напроти дверей, на яких було написано червоною крейдою: "Заходьте, я повісився". У кімнаті, куди вони увійшли, з люстри звисала мотузка, але в зашморгу нікого не було. Гран пояснив, що він устиг вчасно витягнути сусіда. У бідно обставленій спальні лежав невисокий товстуватий чоловік і важко дихав. Доктору здалося, що у перервах між цими важкими подихами він чує, як пищать пацюки у передсмертній агонії. Ріе уважно оглянув пацієнта і не знайшов ніяких ушкоджень, важке дихання було наслідком дії зашморгу. Він зробив усе належне у таких випадках і запитав Грана, чи повідомив той у поліцію. Гран відповів, що ні, бо вважав, що важливіше врятувати мсьє Коттара. Доктор погодився з ним і сказав, що сам повідомить комісара. Але пацієнт захвилювався, просив нікому нічого не говорити, бо то була хвилина божевілля, й забажав одного — дати йому спокій. Доктор заспокоїв його, пообіцяв завітати через кілька днів. На сходах Ріе сказав Грану, що його обов'язок повідомити поліцію, але він попросить комісара розпочати слідство через кілька днів. Він також запитав, чи є у Коттара сім'я, адже йому зараз потрібен догляд. Гран відповів, що він не дуже добре знає сусіда, але

допоможе, бо люди повинні допомагати один одному. Коли доктор поцікавився, чи зникли пацюки з їхнього дому, Гран сказав, що не знає, бо його не хвилюють плітки, у нього, мовляв, є інші справи.

У вечірніх газетах сповіщалося, що навала пацюків припинилася. Але коли Ріе зайшов до мсьє Мішеля, то побачив, що справа його погана: температура була дуже висока, він блював вже кров'ю, а вузлики на шиї і під пахвами стали тверді і болючі. Всі ці симптоми дуже не сподобалися доктору Ріе і він вирішив порадитися з іншим лікарем, але той не поділяв думку колеги, що даний випадок виходить за межі звичайних захворювань. Наступного дня, тридцятого квітня, у місто прийшла весна, всі вперше на цьому тижні відчули, що загроза відступила, й раділи теплому вітру. Навіть Ріе відчув полегшення, майже бадьорість. Коли ж спустився до консьєржа, то побачив, що й тому стало краще. Але у полудень температура знову підвищилася, хворий марив і проклинав у своєму маренні пацюків. Ріе вирішив госпіталізувати мсьє Мішеля. Через дві години той помер у машині "швидкої допомоги".

Ця смерть поклала край періоду страшних знамень і розпочала період, в якому здивування мало-помалу переросло у паніку і народився страх, який сприяв роздумам. Оповідач вважає за необхідне навести свідоцтво іншого свідка подій цього періоду — Жана Тарру. Він оселився в Орані за кілька тижнів до надзвичайних подій і мешкав у великому готелі у центрі міста. Тарру жив на широку ногу, але ніхто не знав, звідки він взявся, чому живе тут. Веселий і життєрадісний, він, здавалося, мав тільки одну звичку — відвідувати іспанських танцюристів і музикантів, яких мешкало в Орані чимало. Записники його містять своєрідну хроніку подій цього складного періоду. На перший погляд здається, що Тарру дивився на події у перевернутий бінокль, а "серед загального збентеження намагався стати історіографом того, що взагалі не має історії". Його записи доповнюють хроніку безліччю другорядних деталей, які мають своє значення. Перші записи стосуються часу його прибуття в Оран. Тарру задоволений тим, що опинився у такому потворному місті, він концентрується саме на цих потворностях, його описи міста перериваються діалогами, які він підслухав на вулицях, у трамваї, при цьому автор уникає коментарів, за винятком розмови, яку він підслухав уже пізніше, про якогось Кана. Це була розмова двох кондукторів, в якій один повідомив другому, що Кан помер від лихоманки після історії з пацюками. Другий зауважує, що на перший погляд той Кан був як усі, а от бачиш, не витримав. Перший же був упевнений, що причина смерті — слабкі груди Кама, а він ще грав у духовому оркестрі. Другий погодився, що дійсно, коли у людини погане здоров'я, нема чого дудіти на кларнеті. Тарру зацікавили ці факти, і він задумався над тим, чому Кап всупереч власним інтересам вступив до духового оркестру, чому ризикував життям заради сумнівного задоволення. Далі Тарру відзначає, яке приємне враження справила на нього сцена на балконі напроти його вікна: майже щоранку один поважного вигляду старий чоловік виходив на балкон і улесливо підзивав кішок, що ховалися в затінку внизу на вулиці, кішки не рухалися з місця, тоді старий розривав на дрібні шматочки папірець і кидав униз, на вулицю і кішок, а ті, приваблені білими паперовими

метеликами, виходили на брук і намагалися упіймати лапкою шматки папірця, у тут ж мить старий влучно плював на кішок і дуже сміявся. У своїх нотатках Тарру повертається до цієї сцени, коли розпочалася історія з пацюками. Тоді з вулиць зникли всі кішки. Це справило дивне враження на старого, він якось занепав, навіть зачесаний був не так акуратно, як завжди. Постоявши з хвилину на балконі, старий повернувся і пішов у кімнату, на прощання він все-таки плюнув — у порожнечу. Далі Тарру розповідає про трамвай, який зупинили, бо знайшли там дохлого пацюка, кілька жінок вийшли, але пацюка викинули і все поїхали далі; про пічного сторожа, який віщує біду від пацючої навали, але й сам не знає яку, можливо, землетрус, і впевнений — хтось тільки виграє від цього; сторож запитав, чи не лякає Тарру така перспектива, той відповів, що йому важливо тільки мати внутрішній спокій. Є в записнику і розповідь про одне поважне сімейство, батько якого, залишаючись завжди ввічливим, мучить дружину і дітей своїми нотаціями та зауваженнями. Коли його син, збуджений історією з пацюками, розпочав про це розмову, батько категорично заборонив узагалі вживати слово "пацюк". У записах Тарру містяться відомості про таємничу лихоманку, яка посіяла тривогу серед мешканців міста. Подає Тарру й портрет доктора Ріе, звертаючи увагу на такі риси, як схожість Ріе на сицилійського селянина, швидку ходу й відсутність капелюха на голові та загальне враження впевненості й поінформованості, яке Ріе справляє на людей.

Цифри, які подавав Тарру, відповідали істині. Доктор Ріе добре це знав. Коли тіло консьєржа привезли в ізолятор, Ріе зателефонував своїм колегам, щоб порадитися з природу цієї хвороби. Так він з'ясував, що в місті вже трапилося зо двадцять випадків подібного захворювання, і всі вони закінчилися смертю пацієнтів. Тоді Ріе поставив вимогу перед доктором Рішаром, секретарем товариства лікарів Орана, домогтися ізоляції всіх хворих зі схожими симптомами. Але той відповів, що у таких питаннях він "недостатньо компетентний", що немає достатніх підстав вважати хворобу заразною, а врешті-решт, це повинно турбувати міську владу. Проте він погодився поговорити з префектом.

Поки йшли переговори, погода зіпсувалася. На місто падали короткі, але бурхливі дощі, які змінювалися на страшну спеку. У місті панувало передчуття страшної біди. Один тільки старий астматик, пацієнт доктора, був задоволений — у таку погоду астма давала йому спокій.

Здалося, що місто від спеки лихоманить, принаймні таке враження склалося у доктора Ріе, коли він їхав до Коттара, щоб узяти участь у розслідуванні справи про замах на самогубство. Доктор приїхав раніше комісара поліції, і вирішив зачекати на нього у квартирі Грана. Як запевняв Гран, Коттар провів ніч спокійно, але зранку скаржився на головний біль і здавався байдужим до всього, що відбувається навкруги. Сам Гран виглядав утомленим і очевидно нервувався, ходив по кімнаті, то відкриваючи, то закриваючи на ходу товсту папку, набиту списаними аркушами. Гран сказав, що майже не знає Коттара, і хоча живуть вони поруч уже тривалий час, тільки двічі розмовляли. Уперше кілька днів тому, коли Гран упустив на сходах кольорову крейду,

Коттар допоміг йому її зібрати й запитав, навіщо Грану крейда. Гран пояснив, що хоче відновити свої знання з латини: на дошці він пише кілька слів: синьою крейдою ті частини слова, що змінюються, а червоною — ті, що залишаються незмінними. Коттар зацікавився цим і попросив у Грана шматочок червоної крейди, той і подумати не міг, що ця крейда потрібна Коттару для здійснення свого задуму. Приїхав комісар, і вже у його присутності Гран розповів, як напередодні замаху на своє життя Коттар зайшов за сірниками, і Гранові здалося дивним, що Коттар наче хотів зав'язати бесіду, але Гран саме намірився працювати (робота особистого характеру, пояснив він доктору Ріе), тому бесіда не відбулася. Комісар хотів іти вже до Коттара, але доктор вирішив підготувати свого пацієнта до цього візиту. Коттар лежав у спальні, він дуже занепокоївся з приводу приходу поліції, просив дати йому спокій. Потім ухопив Ріе за руку і запитав, чи мають вони право забирати хворого або того, хто вчинив на себе замах. Ріе уважно подивився на Коттара й запевнив, що він знаходиться тут саме для того, щоб захистити інтереси свого пацієнта. Коттару зачитали свідчення Грана й запитали, що він може додати про мотиви свого вчинку. Не дивлячись на комісара, Коттар тільки підтвердив, що Гран дуже влучно сказав про причину замаху на самогубство — "розчарування інтимного характеру". Більше говорити він не захотів і знову просив, щоб йому дали спокій. Відчувалося, що комісар ладен розгніватися, але Ріе зробив йому знак, і всі вийшли від Коттара. На сходах комісар поскаржився на заклопотаність через лихоманку, яка трусить місто, і запитав у доктора, чи справді хвороба небезпечна, але Ріе відповів, що й сам не знає.

Того ж дня він зайшов до сусіди свого старого пацієнта-астматика і побачив, що страшна хвороба завітала й сюди. Повернувшись додому, Ріе зателефонував на аптечний склад, і в записах залишилося: "Відповідь негативна". А його вже викликали до нових пацієнтів із тим же захворюванням. У пахвах хворих робилися страшні гнійники, які треба було розтинати. Хворі лежали, як розп'яті, стікаючи кров'ю і гноєм, у більшості випадків хворий помирав серед смороду.

Газети, які кричали про історію з пацюками, тепер мовчали. Префектура і муніципалітет задумалися лише тоді, коли стало очевидно, що розпочалася справжня епідемія. Саме у цей час до доктора Ріе завітав доктор Кастель, людина вже досить похилого віку. Він відверто запитав, чи зрозумів Ріе, що це за хвороба. Той відповів, що очікує результатів аналізу. Кастелю аналіз був не потрібен: він бачив таке багато років тому у Китаї, а двадцять років тому кілька випадків захворювання у самому Парижі, хоча тоді теж ніхто не повірив, що прийшла чума, ніхто, крім тих, хто від неї помер.

Слово "чума" промовили вперше. Але Ріе, стоячи біля вікна свого кабінету, все ще не міг повірити у це лихо. І не дивно, адже такою була і реакція більшості людей, бо у стихійне лихо важко повірити доти, доки воно не звалиться на вашу голову. У світі завжди існувала чума, як завжди існувала війна, але вони завжди заставляли людей зненацька. Так трапилося і тепер. "Коли починається війна, люди говорять, що це надто безглуздо, щоб тривати довго. І справді, війна — безглузде заняття, але це не заважає їй тривати довго. Безглуздість узагалі дуже стійка річ, і це неважко помітити,

якщо не думати весь час тільки про себе. У цьому відношенні наші співвітчизники поводитися, як усі люди,— вони думали про себе, тобто були гуманістами: вони не вірили в божу кару. Стихійне лихо не можливо зіставити з людиною, тому-то і вважається, що лихо ірреальне, воно як дурний сон, що швидко минеться. Та не сон закінчується, а від одного жахливого сну до іншого кінчаються люди, і в першу чергу гуманісти, тому що вони нехтують запобіжними заходами".

Навіть коли доктор Ріе визнав, що з добрий десяток хворих без усякого попередження померли від чуми, небезпека здавалася йому ірреальною. Він спробував пригадати все, що знав про цю хворобу, але у пам'яті поставали лише цифри її страшних наслідків, а уявити собі сто мільйонів було важко. Тут доктору терпець увірвався: кілька випадків — це ще не епідемія, достатньо провести необхідні заходи й хворобу можна зупинити. Доктор зосередився на відомих йому проявах захворювання (головний біль, прострація, бубони, блювання, спрага, чорні плями на тілі, відчуття внутрішнього розп'яття), але підсвідомо пригадалася фраза, якою у підручнику завершувався перелік симптомів: "...навіть незначні рухи можуть викликати смерть". Доктор відчинив вікно, у кімнату увірвався шум міста. Із сусідньої майстерні долітало верещання механічної пилки. Ріе опанував себе: так, впевненість дає тільки кропітка щоденна праця, решта залежить від "незначних рухів". Тому головне — добре робити свою справу.

Так думав Ріе, коли йому доповіли, що прийшов Гран і приніс статистичні таблиці розповсюдження хвороби. Разом з ним прийшов і Коттар, який, за словами Грана, хотів висловити свою подяку доктору і вибачитися за клопіт, якого він завдав Ріе. Та доктор занурився у таблиці. Проглянувши їх, він зауважив, що вже час назвати захворювання його справжнім ім'ям, треба тільки отримати підтвердження з лабораторії. І запропонував своїм відвідувачам йти разом з ним. Грану сподобалося прагнення доктора назвати речі своїми іменами, і він запитав, як же тепер називати хворобу. Але Ріе не міг поки що вимовити це слово. Гран дуже добре зрозумів його. Вони вийшли на площу, тут Гран розпрощався, бо поспішав додому — на нього чекала робота. Ріе запитав, чи й вечорами Гран працює для мерії. Але той, трохи ніяковіючи, відповів, що то робота для себе. Біля дверей лабораторії Коттар сказав доктору, що хотів би порадитися з ним в одній справі. Ріе обіцяв зайти до нього наступного дня, а сам упіймав себе на тому, що весь час думає про Грана. Він уявив його серед страшного мору й подумав, що чума поблажливо ставиться до таких, як Гран, а вибирає могутніх і сильних.

На перший погляд Гран був типовим незначним службовцем і мав усі типові риси невидатної особистості. Високий, худий, у широкому костюмі, він, здавалося, був створений для того, щоб виконувати кропітку, скромну, але дуже корисну роботу за мізерну платню позаштатного службовця мерії. Саме так визначалася його посада в особовій справі. Він посів її двадцять два роки тому тимчасово, до проходження атестації, але минали роки, а його положення не змінювалося. Саме у цьому і приховувалася самотність Грана, як зрозумів доктор Ріе. Він міг би заявити свої

права, в яких сам був не дуже впевнений, міг би пригадати обіцянки більш високої посади, але Гран не міг знайти необхідних слів. Ця риса заважала йому написати давно задуману доповідну записку. Він не міг ужити слово "право", бо не був певен у значенні цього поняття, не міг ужити слово "обіцяння", бо у ньому він чув пряму вимогу віддати йому належне, а це було несумісне з його низьким положенням. З іншого боку, він нізащо не хотів уживати таких слів, як "прохання", "вдячність", бо вважав, що вони принижують його гідність.. Тому він виконував скромну роботу майже до п'ятдесяти років. Життя його могло б стати прикладом, бо він мав мужність дозволити собі добрі почуття. Він без сорому говорив, що любить свою сестру та її дітей, що й досі тужить за батьками, які померли багато років тому, що йому подобається звук дзвону, який рівно о п'ятій лунає над їхнім кварталом. Але навіть щоб висловити такі прості почуття, він з мукою шукав слова. Одного разу він сказав Ріе, що дуже хотів би навчитися висловлювати свої думки. Того вечора, коли Гран проводжав доктора до лабораторії, Ріе зрозумів, що Гран, напевне, пише книгу. Ця думка чомусь підтримувала доктора Ріе, бо він повірив, що чума не зможе розгулятися в місті, де існують скромні чиновники, захоплені шляхетною пристрастю.

Наступного дня, виявивши неабияку наполегливість, доктор Ріе домігся від префектури згоди на скликання санітарної комісії. Секретар товариства лікарів Рішар був певен, що тривога даремна, його особисто просив префект не піднімати шуму навколо хвороби. Кастель, якого Ріе підвозив на своїй машині до префектури, запитав, чи знає той, що у департаменті немає протичумної вакцини. Ріе відповів, що вже телеграфував у Париж, аби там тільки не зволікали. Префект, нервуючись, прийняв комісію. Рішар запропонував відразу обговорити заходи, до яких треба вдатися в умовах розповсюдження хвороби. Але Кастель перебив його, бо головне зараз, на його думку, вирішити: чума це чи ні. Хтось із лікарів зойкнув, префект аж підскочив на стільці і перелякано подивився на двері, решта вагались. Рішар заявив, що не треба піддаватися паніці, адже не може бути, щоб це була чума, це просто лихоманка, яка має певні симптоми чуми. Кастель був упевнений, що це саме чума і є, але він розуміє, що міська влада боїться визнати цей факт. Він мовчав, його попросили викласти свою точку зору. Ріе вже отримав результати аналізів і міг сказати, що мікроб, який викликає хворобу, дійсно має певні відмінності від класичного чумного мікробу, але люди помирають, і їм неважливо, класична це чума чи ні. І якщо не вжити належних заходів, то через два місяці вимре половина міста. Після довгих суперечок зійшлися на тому, що треба взяти на себе відповідальність і діяти так, наче захворювання, від якого гинуть в Орані люди, і є чума. Рішар звернувся до Ріе і запитав, чи погодиться він із такою тезою. Ріе відповів, що йому байдуже, яка буде теза, важливо діяти так, наче половині мешканців міста загрожує смерть, інакше вони й справді загинуть. Колеги доктора Ріе були трохи роздратовані його впертою наполегливістю, він залишив їх у такому стані і поїхав у передмістя: його викликали до хворої жінки, яка нестерпно страждала від чуми.

Наступного дня хвороба зробила новий крок. Відомості про неї попали навіть у

газети, щоправда, тільки у вигляді непевних натяків. Префектура розклеїла маленькі папірці — оголошення про хворобу й рекомендації щодо її профілактики, але Ріе побачив їх тільки у відлюдних місцях. Здавалося, можновладні особи готові на великі жертви, аби тільки не виникла паніка. Прочитавши уважно одне з таких оголошень, Ріе з досадою відвернувся від нього. Удома на нього чекав Грай, який приніс нові статистичні зведення. Кількість смертних випадків зростала. Ріе сказав, що увечері зайде до Коттара. Гран зрадів цьому, бо був упевнений, що доктор позитивно впливає на його сусіду, той перемінився, навіть став увічливим. Ріе здивувався, хіба раніше Коттар поводився інакше? Гран не міг визначити точно, які саме зміни відбулися у Коттарі, можливо, він шукає шляхів примирення з людьми, хоче знайти в них гарні риси. Раніше він був відлюдкуватий. Офіційно Коттар числився комісіонером із продажу вин, інколи до нього приходили відвідувачі, можливо, клієнти, ніколи він ходив у кіно, падаючи перевагу гангстерським фільмам, і за будь-яких умов тримався недовірливо. А тепер він шукає спілкування, навіть запрошує Грана у дорогі ресторани й кафе. Гран помітив, що персонал цих закладів ставиться до Коттара дуже уважно, і зрозумів, що той щедро платить за цю увагу. У Грана взагалі склалося враження, що Коттар хоче переконати всіх у своїй добропорядності. Тепер він купував газету, яка поділяла точку зору влади, і читав її у громадських місцях. Довідавшись, що Гран іде на пошту, просив його переслати гроші і своїй сестрі, запевняючи, що дуже тужить за нею. Коттара вже давно цікавили вечірні заняття Грана і, дізнавшись, що той пише книгу, позаздрив, бо йому теж хотілося б писати, адже митець має більше прав, ніж інші люди, "йому все сходить з рук". Ріе, якого хвилювали більше непевні поради в оголошенні про чуму, зауважив, що, можливо, історія з пацюками збила з пантелику Коттара, він просто боїться зарази. Але Гран був переконаний, що Коттар має якусь таємницю на своїй совісті.

Надвечір Ріе розмовляв із Кастелем. Вакцини ще не було, але Ріе виказав сумнів, чи допоможе вона, адже мікроб нетиповий. Протягом дня доктор відчував легке запаморочення, воно охоплювало його, як тільки він думав про чуму. Врешті-решт повинен був зізнатися, що йому страшно. Двічі він заходив у переповнене кафе: Ріе, як і Коттар, потребував людського тепла. Він вважав, що це безглуздо, але саме тому пригадав, що обіцяв зайти до Коттара.

Коли увечері доктор зайшов до Коттара, той стояв біля столу з розкритим детективним романом, але було очевидно, що читати у сутінках він не міг. Напевне; думав про щось. Ріе запитав, як той почувається, а Коттар, запевнив, що було б краще, якби йому дали спокій. Ріе зауважив, що людина не може весь час бути на самоті. Коттар запевнив, що він говорить не про доктора, а про тих людей, які хочуть іншим неприємностей. Ось, наприклад, він читав роман, герой якого навіть не здогадувався, що ним цікавляться, заносять його ім'я у різні картотеки, а одного ранку ні з того ні з сього арештовують. Коттар запитав, чи мають право таке робити з людиною. Все залежить від обставин, але не це зараз важливо, відповів доктор. Зараз важливо, щоб Коттар не усамінювався й не цурався людей. Той, нервуючись, запевнив, що у нього

навіть є свідки, які можуть підтвердити: кожного дня він виходить з дому. У кімнаті швидко сутеніло. Раніше Ріе любив цю годину, шум на вулиці, гул, що йшов з моря, але тепер йому стало страшно. Він попросив увімкнути світло. Коттар подивився на доктора й запитав, якщо він захворіє, чи візьме Ріе його у лікарню. Чому б і ні, відповів доктор. Тоді Коттар запитав, чи бувають випадки, коли заарештовують людину в лікарні. Ріе запевнив, що все залежить від стану хворого. Коттар сказав, що довіряє доктору.

Ріе, на прохання Коттара, довів його на машині у центр міста. Вони зупинилися біля невеликого гурту дітей, що, незважаючи на сутінки, ще гралися на вулиці. Ріе помітив, що один із хлопчаків уважно й уперто дивиться на нього. Доктор не витримав цього погляду й опустив очі. Коттар вийшов із машини і протягнув на прощання йому руку. Тільки тут він заговорив хрипким, наче здавленим голосом про епідемію. Доктор спробував уникнути цієї розмови, машина його була готова рушити з місця. Ріе знову подивився на хлопчика, який усе ще розглядав його, і раптом на обличчі дитини з'явилася щира й довірлива посмішка. Ріе посміхнувся у відповідь. Коттар несподівано вхопився за дверцята машини й крикнув люто, що епідемія не допоможе, потрібен землетрус.

Але наступного дня землетрусу не сталося, і Ріе весь день їздив містом, ведучи переговори з родичами хворих, самими хворими. Ще ніколи його професія не здавалася йому такою важкою. Раніше хворі допомагали лікарю, довірялися йому. Тепер же Ріе вперше у своїй практиці відчув, що хворі не довіряють йому, хвороба робила їх відлюдниками. Тільки пізно увечері Ріе знайшов час завітати до старого астматика. Той чекав на нього, як завжди перекладаючи горошини з однієї каструлі в іншу. На доктора він поглянув навіть весело й запитав, чи правда, що розпочалася холера. Втомлений Ріе відповів, що то не холера. Старий, здавалося, був навіть розчарований: він же чув по радіо про епідемію. Ріе порадив йому не вірити. Він вже оглянув хворого і тепер сидів нерухомо. Йому було страшно. Він знав, що назавтра тут у передмісті буде з десятків хворих, що їх буде важко вмовити поїхати до лікарні, що їхні родичі будуть цьому опиратися. Також він знав, що вжитих владою міста заходів недостатньо, так епідемію не здолати.

Але вечірні інформаційні повідомлення були сповнені оптимізму. Вранці Кастель зателефонував Ріе, вони добре усвідомлювали, що епідемія йде у наступ. Через три дні відведені у лікарні корпуси були переповнені хворими, а вакцини все ще не було. Кастель дістав усі свої старі підручники і дійшов висновку, що пацюки гинули від чуми, вони розпустили містом тисячі бліх, які, якщо не вжити заходів, рознесуть хворобу у геометричній прогресії. Ріе мовчав.

Дня стояли погожі, природа навіювала безтурботність, але хвороба наступала: за один день вона забрала життя вже тридцяти двох осіб. У приміщенні дитячого садка відкрили додатковий лазарет. Ріе зателефонував префекту, той запевнив, що запросить наказу генерал-губернатора на більш суворі заходи у боротьбі з епідемією. На прохання префектури Ріе склав доповідь, яку намірювалися переслати у столицю. Префект на

свій ризик, як він висловився, наважився на більш дійові заходи: крім обов'язкового попередження про захворювання й ізоляції хворих, ввели дезінфекцію приміщень, карантин для людей, що були у контакті з хворими, поховання небіжчиків відповідно до вимог карантину. Через день літаком доставили вакцину, для лікування хворих її було достатньо. Але коли хвороба пошириться, її не вистачить. На телеграфний запит доктора Ріе відповіли, що запаси вакцини закінчилися і зараз налагоджують виробництво нової партії.

У цей час із передмість на ринки прийшла весна. Тисячі троянд продавали на вулиці, над містом стояв аромат квітів. Зовні наче нічого не змінилося. Так само трамваї були набиті у години пік, а вдень ішли пусті. Тарру так само продовжував спостереження за старим на балконі, а той так само продовжував плювати на кішок, які повернулися, коли зникли пацюки. Гран, як завжди, поспішав додому продовжувати свою таємничу роботу у пошуках слів. Коттар гуляв містом, а старий астматик перекладав свій горошок. Інколи на вулиці зустрічали журналіста Рам-бера, який зі спокійною допитливістю дивився на всіх. Вечорами люди юрбилися біля кінотеатрів. Потім смертність почала зростати. "У той день, коли знову було зареєстровано тридцять сім смертей, Бернар Ріе перечитував офіційну депешу, власноручно передану йому префектом із словами: "Перелякалися". Депеша проголошувала: "Офіційно сповістити про чумну епідемію. Місто вважати закритим".

Частина друга

З цього часу чума стала справою кожного. Раніше, незважаючи на тривогу, кожен продовжував займатися своїми справами, але як тільки ворота міста закрилися, всі зрозуміли, що потрапили у спільну пастку і що до неї треба якось пристосовуватися.

Одним із найбільш відчутних наслідків оголошення міста закритим було несподіване роз'єднання людей, які до розлуки не підготувалися. Матері і діти, чоловіки і жінки, коханці, які були впевнені, що розлучаються на нетривалий строк і побачаться через кілька днів або тижнів, і тому не вважали за потрібне заради від'їзду відкласти буденні справи, всі вони раптом усвідомили, що розлучені остаточно, і їм, можливо, не судилося з'єднатися. Було заборонене навіть листування, тому що листи могли розповсюдити заразу. Спочатку міжміські телефонні переговори не забороняли, але згодом через перенавантаження телефонної мережі їх теж заборонили на деякий час, потім дозволили телефонувати у виняткових випадках, наприклад повідомити про смерть, народження, весілля. Таким чином, люди могли зв'язатися між собою тільки за допомогою телеграфу. І всі почуття, переживання, туга врешті-решт звелися до короткої депеші з готовими штампами: "Все добре. Думаю про тебе. Цілую". Дехто продовжував писати листи і винаходити хитрощі, щоб зв'язатися із зовнішнім світом, але їхні сподівання не мали успіху, бо вони не знали напевно, чи дійшов лист, тому що ніколи не отримували відповіді.

Через кілька днів після закриття міста, коли стало зрозуміло, що ніхто не зможе вирватися звідси, хтось запропонував звернутися до влади з проханням дозволити повернутися у місто тим, хто виїхав до епідемії. Кілька днів префектура вирішувала це

питання, потім дала дозвіл, але попередила, що ті, хто повернуться, не зможуть вже виїхати з міста до кінця епідемії. Дехто поставився легковажно до ситуації і запропонував своїм близьким скористатися наданою можливістю з'єднатися, але дуже скоро всі зрозуміли, на яку небезпеку наражають рідних, і підкорилися необхідності страждати у розлуці. Під час страшного мору стався тільки один випадок, коли людські почуття виявилися сильнішими за страх смерті. Всупереч всім очікуванням, це були не закохані, які прагнуть один до одного, захоплені пристрастю. Це було старе подружжя Кастель, що багато років прожили разом. Шлюб їхній ніколи не був взірцевим, і кожен із них не був певен, що він щасливий у подружньому житті. Однак ця нав'язана розлука довела їм, що вони не можуть жити один без одного, і у світлі цієї відкритої ними істини чума виглядала дріб'язком.

Але їх випадок був винятком. Більшість страждала від розлуки і ховалася у спогадах. Можливо, за інших умов із розлукою було б легше примиритися. Але місто було приречене ще й на байдикування, бо вся комерція, якій віддавали найкращі часи свого життя мешканці міста, припинилася. Порт закрили, а відтак недоступним стало і море, морські купання. Мешканці безцільно ходили вулицями, поринаючи у свої спогади: місто Оран невелике, і людина неминуче йшла шляхом, яким ходила з тими, кого немає поруч, за ким вона тужить. Люди навчилися не думати про строк розлуки, не думати про майбутнє.

І все ж ті, що жили очікуванням зустрічі з близькими і рідними, мали привілеї, їх зберігав егоїзм любові, вони занурилися у себе і не піддалися загальній паніці. Якщо таку людину захоплювала хвороба, вона не мала навіть змоги отямитися й лякатися.

Утім, оранці ще не цілком зрозуміли, що з ними трапилося. Більшість страждали поки що від порушення своїх звичок або від зачеплення своїх ділових інтересів. Це дратувало або злило, а злість і роздратування не ті почуття, які можна протиставити чумі. Тому перша реакція була в усьому звинувачувати міську владу. Відповідь префекта виявилася несподіваною — він дозволив інформаційному агентству друкувати статистичні відомості про померлих за тиждень. Але й тепер мешканці міста отямилися не відразу. Вони не мали матеріалу для порівняння, не знали, скільки людей помирало в Орані до епідемії, тому перші цифри не викликали великого занепокоєння. Лише на четвертому тижні стало зрозуміло, що хвороба збирає чималий врожай смертей. Оранці занепокоїлися, але продовжували думати, що епідемія лише страшний, але все ж таки лише епізод у їхньому житті. Вони так само ходили вулицями, так само сиділи у кафе, вдаючи, що всі ці негаразди, які мають відверто тимчасовий характер, не можуть зіпсувати їм гарний настрій.

Потім відбулися зміни у зовнішньому вигляді міста. Спочатку зникли автомобілі, бо не стало пального, згодом почали закриватися магазини й кафе, бо не стало чим торгувати, але біля тих магазинів, що продавали лімітовані продукти, стояли довгі черги. Збільшилась кількість пішоходів, навіть у ті часи, коли раніше вулиці були порожні, тепер було повно народу. Оран у той час справляв враження міста, де розпочалося якесь свято, тому навмисне закрили всі магазини, перекрили рух

транспорту, щоб не заважати народній маніфестації, а мешканці міста вийшли на вулиці взяти участь у загальних веселощах. Кінотеатри скористувалися цими загальними канікулами і робили великі гроші, навіть коли репертуар їх не змінювався, доходи не зменшувалися. Свого часу місто торгувало вином, і запаси його в Орані були чималі, тому кафе могли задовольнити попит на спиртні напої. Пили багато, вірячи в те, що алкоголь запобігає захворюванню.

Через два дні після закриття міста Ріе, виходячи з лазарету, зустрів Коттара, який виглядав дуже радісно. Зваживши на його вигляд, Ріе поздоровив його з одужанням. Коттар підтвердив, що тепер йому набагато краще, й не без задоволення зауважив, що чума наробила чимало клопоту, тому тепер усе піде шкереберть. Він розповів кілька історій про епідемію, здавалося, вони тішили його. Наприклад, один власник магазину скуповував продукти, сподіваючись потім продати їх утридорога. Коли ж за ним прийшли санітари, щоб відвезти його до лазарету, вони під ліжком знайшли цілий склад консервів. На чумі не наживешся, радісно зробив висновок Коттар.

Того ж дня Ріе вислухав сповідь Жозефа Грана. Поштовхом для цього став портрет дружини доктора, який Гран побачив на його письмовому столі, і доктор сказав, що мадам Ріе зараз лікується в санаторії, і він сподівається на її одужання. Тоді Гран розповів свою історію. Він одружився ще молодим з небагатою дівчиною, тому довелося кинути навчання і піти працювати. Жанна була маленька й тоненька, і кожного разу, коли вона переходила вулицю, у Грана від страху завмирало серце. Він багато працював, так багато, що забував про кохання. Начальник не стримав своєї обіцянки, грошей не вистачало, Жанна змушена була теж піти працювати. Вона вже не була впевнена, що її кохають, але не йшла від нього. Минали роки. Жанна страждала. Потім вона поїхала, не одна, зрозуміло. Вона залишила Грану записку, в якій написала, що кохала його, але втомила, вона не така вже й щаслива від того, що їде, але щоб розпочати нове життя, не обов'язково бути щасливою. Доктор зауважив, що і Гран міг би розпочати нове життя. Та не вірить Гран у такі речі, тому що думає тільки про неї. Хотів би написати їй листа, щоб виправдатися, але не може знайти слів. Поки вони кохали один одного, слова були непотрібні. Коли ж треба було затримати її, він не знайшов слів. Доктор зрозумів, що думки Грана далеко від чуми. Вечором того ж дня Ріе послав дружині телеграму, в якій сповістив, що місто закрили, що він тужить за нею і весь час про неї думає.

Через три тижні після закриття міста до Ріе, який виходив із лазарету, підійшов молодик, і доктор спочатку його не впізнав. Журналіст Раймон Рамбер відрекомендувався знову і нагадав, у якій справі приходив до Ріе. Доктор зауважив, що тепер журналіст має багатий матеріал для статті. Але Рамбер нервувалася й сказав, що справи зовсім іншого характеру примусили його звернутися до доктора. Рамбер пояснив, що у Парижі залишилася жінка, яку він кохає. Коли закрили місто, йому здалося, що це ненадовго, тому він відправив їй телеграму і заспокоївся. Але тепер розуміє, що чума не здасться так швидко, тож йому, чужому в цьому місті, нема чого сидіти тут. Було б справедливо, якби йому дозволили виїхати звідси, хай навіть він

відсидить строк карантину. Він просив доктора дати йому довідку, в якій засвідчити, що Рамбер здоровий. Доктор сказав, що він нічого не вирішує, а такої довідки дати не може, бо немає ніякої гарантії, що Рамбер не підхопить чуму відразу ж після того, як отримає довідку. До того ж у місті є тисячі людей не хворих на чуму, але ніхто з них не має права виїхати. Йому самому дуже б хотілося, щоб Рамбер з'єднався зі своєю дружиною, щоб з'єдналися всі закохані, але існують закони і розпорядження, а найголовніше — існує чума; його ж особиста роль полягає у тому, щоб робити свою справу. Рамбер гірко зауважив, що доктор не розуміє його, бо вчинками того керує розум, і взагалі Ріе живе у світі абстракцій. Доктор відповів, що навряд його примушує так говорити розум, скоріше, гола очевидність, а це не одне й те саме. Рамбер майже закричав, що він усе рівно поїде з цього міста. Доктор сказав, що він розуміє Рамбера, але такі справи його не стосуються. Рамбер вибухнув гнівом: він знав, що саме доктор наполягав на прийнятті суворих заходів у боротьбі з епідемією, тому сподівався, що той може хоча б раз відмінити ці рішення, коли йдеться про щастя людини, але доктор відмахнувся від усіх, хто перебуває в розлуці. Ріе погодився з ним, він дійсно відмахнувся, тому що крім щастя існує і ще щось. Але буде радий, коли плани Рамбера здійсняться, він же не може йому допомогти, бо це йде всупереч його діяльності. Ще Ріе просив Рамбера не тримати на нього зла, очевидно, журналіст має план дій, тому вони можуть у чомусь зійтись. Рамбер подивився на доктора здивовано. Після цих слів Рамбер розпрощався.

Ріе подивився, як Рамбер увійшов у готель, де жив Жан Тарру, і задумливо похитав головою. Він розумів, що журналіст має рацію у своєму беззастережному прагненні до щастя. Але чи була за ним правда, коли він звинувачував доктора? Важко було назвати абстракцією роботу доктора в лазареті, коли чума забирала по п'ятсот душ на тиждень. Він приймав у лазареті хворих, двічі на день обходив всі палати, слідкував, як вводять вакцину, розтинав бубони, вечорами, бо іншого часу не було, їздив до своїх хворих, додому повертався пізно вночі. Найважче виявилось відвідувати тих хворих, яким він ставив діагноз "заразлива лихоманка". Саме тоді розпочиналися труднощі, світ абстракції, бо треба було вмовити рідних хворого, чекати швидку допомогу, бачити сльози і чути крики. На початку епідемії він просто викликав "швидку" й поспішав до іншого хворого. Коли ж він йшов, рідні зачиняли двері й згодні були залишитися один на один з хворобою, але не віддати хворого у лазарет. Доводилося втручатися поліції, хворого брали приступом. Тоді він почав чекати "швидку" разом із рідними. Кожного вечора голосили матері, хапали його за руки, просили залишити дитину, але все це було марно. Доктор Ріе знав, що багато таких вечорів йому доведеться пережити, поки щось зміниться. Чума не відступала, тому мінявся сам Ріе. Він відчув це, коли побачив, як Рамбер заходить у готель: доктору стало все байдуже, йому не треба було більше витрачати сили на жалість, він знав, що тепер йому буде легше робити свою справу. Він зрадів цьому, бо знав; щоб перемогти абстракцію, треба бути хоча б чимось на неї схожим. Ріе визнав, що журналіст має рацію. Але бувають випадки, коли абстракція сильніша за щастя. Ї доктор спостерігав, як битву ведуть між собою щастя кожної

окремої людини й абстракція чуми.

Чума здавалася одним абстракцією, іншим — істиною. Кінець першого місяця епідемії засмутили нове зростання кількості захворювань і палка проповідь отця Панлю, того самого, що допоміг дійти до дому захворілому старому Мішелю. Учений-ієзуїт був широко відомим спеціалістом із розшифрування давніх написів, але популярність йому принесли лекції про сучасний індивідуалізм. Тому, коли церковна влада міста вирішила своїми засобами боротися з чумою і проголосила тиждень загальних молінь, отцю Панлю доручили прочитати проповідь у неділю, яка завершувала цю публічну маніфестацію благочестя. Тиждень молінь зібрав багато народу. Не тому, що оранці були такі віруючі і благочестиві або прагнули знайти Бога тепер. Більшість із них прийшли до церкви знічев'я, бо ще сподівалися, що чума мине їх та їхніх рідних, тому не вважали себе комусь чимось зобов'язаними. Чума здавалася їм непрошеною гостею, яка як прийшла, так і піде геть. Момент, коли чума стане формою їхнього існування, коли вони забудуть життя, яким жили до неї, ще не настав. Більшість вважали, що шкоди від цих молінь не буде. Перша ж фраза проповіді отця Панлю ("Брати мої, вас спіткала біда і ви її заслужили, брати") викликала занепокоєння. Тільки у середині проповіді слухачі зрозуміли, що священник скористувався відомим ораторським прийомом і у першій же фразі виклав головну тезу своєї проповіді, наче батогом ударив. Далі він розповів про всі відомі людству епідемії чуми, і виходило так, що Бог карав чумою, як божим бичем, грішників і невірних, а відступала чума, коли люди схиляли коліна й чекали милості від Бога. Панлю був майстром ораторського мистецтва, і невдовзі всі, хто зібрався у соборі, трохи вагаючись і невпевнено стали на коліна, а священник продовжував розписувати жахи божої кари. Далі з проповіді виходило так, що чума подібна вогненному спису Бога, яким він указує істину, яким повертає до неї грішників. Цю істину відкривають у надрах страждань, там же бачать світло вічного, яке тепер веде шляхом смерті, говорив Панлю. Він також стверджує, що саме тепер кожному християнину надана божественна допомога побачити істину, тому всупереч стражданням і крикам хворих, всупереч смерті вони повинні звернутися до Бога, а Бог довершить решту.

Важко зрозуміти, який вплив мала ця проповідь на мешканців міста, але, напевне, вони гостріше відчували, що приречені за невідомий злочин на ув'язнення, яке собі навіть важко уявити. Дехто намагався пристосуватися до замкнення, інші думали лише про те, щоб вирватися з цієї в'язниці. Спочатку люди примирилися з тим, що відрізані від усього світу, але коли вони усвідомили, що замкнення загрожує їхньому життю, у місті оселився страх. Важко сказати, чи був то простий збіг обставин, але трапилося це саме після неділі, коли отець Панлю читав свою проповідь.

Через кілька днів потому Ріе з Граном подалися у передмістя, обговорюючи події останніх днів. Несподівано дорогу їм перетнув чоловік, який безглуздо сміявся, і не рушив із місця. Ріе уважно подивився на нього і зрозумів, що це божевільний. Незабаром усі в місті будуть божевільними, зауважив він і відчув, як горло йому пересохло. Вони зайшли у кафе випити чого-небудь і здивувалися, що всі відвідувачі

розмовляють дуже тихо, хоча на це не було причин. Гран, на здивування доктора, замовив стакан рому і випив його одним духом. Коли вони вийшли на вулицю, Ріе здалося, наче він чує голосіння у нічній пітьмі, а шум вітру нагадував йому свист невидимого божого батого, про який так багато говорив у проповіді священник. Гран ішов поруч із ним і весь час твердив, яке щастя, що він має свою роботу. Щоб не чути того посвисту з неба, Ріе запитав, чи задоволений Гран тим, як просувається його писання. Гран несподівано голосно й пристрасно відповів, що справа зовсім не у тому, швидко чи повільно просувається його робота, бо він хоче, щоб, коли рукопис ляже на стіл видавця, той, прочитавши його, встав і сказав своїм співробітникам: "Панове, зніміть капелюхи!". Це несподіване зізнання здивувало Ріе. Він подумав, що очевидно все відбувається не так просто і що навряд працівники видавництва сидять у капелюхах, а втім, хто знає, і Ріе промовчав. Усупереч власній волі він слухав таємничий посвист, що лунав над зачумленим містом. Гран ще щось говорив, але Ріе розбирав лише половину його слів. Він зрозумів тільки, що твір, про який ідеться, налічує вже сотні сторінок, але для автора найважливіше і найскладніше — домогтися бездоганності. Коли підійшли додому, де мешкав Гран, той, трохи вагаючись, запросив Ріе зайти на хвилинку.

Стіл у столовій був завалений паперами, і Ріе подивився на них з цікавістю. Гран, упіймавши його погляд, сказав, що це тільки перша фраза, яка завдала йому багато клопоту. Наче мимоволі він узяв аркуш і підніс його до світла. Ріе помітив, що скроні Грана вкрилися потом. Доктор запропонував прочитати написане. Гран вдячно посміхнувся. Між ними запала тиша, і Ріе виразно почув невиразне бурмотіння міста, яке наче акомпанувало посвисту божого батого. Саме у цю мить він відчув місто, яке перетворилося на замкнутий світ, де крики поглинала нічна пітьма. А Гран прочитав про прекрасний травневий ранок, яким елегантна амазонка на чудовому коні скакала квітучими алеями Булонського лісу. Після цих слів знову запала тиша і принесла із собою гомін міста. Гран чекав оцінки своєї праці, і доктор сказав, що початок викликав зацікавлення, що ж буде далі. Гран гаряче заперечив, що справа не у тім, що буде далі, а у тім, щоб відтворити картину, створену уявою автора. Перша ж фраза повинна захопити читача, створити ілюзію, наче він бачить і амазонку, і алеї, і ліс. Але поки що роботи йому без краю, він нізащо не погодиться віддати у руки видавця фразу в такому вигляді, як зараз, він буде наполегливо працювати й досягне своєї мети. Тут Гран подивився у вікно і додав — коли все це закінчиться. На вулиці почулися квапливі кроки, Ріе теж поспіхом вийшов із дому, повз нього пройшли два чоловіки, які, очевидно, прямували до міських воріт: дехто з мешканців міста, втративши почуття реальності від спеки й чуми, вирішив діяти силою і вибратися з міста.

Такі, наприклад, як Рамбер, теж намагалися вирватися з міста, в якому народжувалася паніка, але діяли вони інакше. Спочатку Рамбер пройшов усі офіційні інстанції, у кожній він викладав свою справу. Його аргументи базувалися на тезі, що він чужий у цьому місті, тому його справа повинна розглядатися як виняток. Співрозмовники співчували, але майже всі говорили, що у такому стані опинилося

чимало людей, тому його випадок не може вважатися виключеним. Пізніше, розповідаючи доктору Ріе про свої мандри по офіційних інстанціях, Рамбер навіть зробив певну класифікацію чиновників, визначивши основні типи. Найбільше було таких, яких Рамбер назвав "бюрократами": вони відверто говорили, що не будуть допомагати йому, бо це може створити прецедент. Були й такі чиновники, що палко завіряли у тимчасовості існуючого стану, подавали лише добрі й непотрібні поради, їх Рамбер назвав "баляндрасниками". Дехто вимагав офіційного викладення прохання на папері, вони, мовляв, повідомлять про своє рішення. Усе це ходіння втомило Рамбера, хоча, як він гірко зізнався Ріе, відволікало його від страху, закривало справжній стан речей, тому він не помітив, що епідемія зростає. Одного разу йому наче подали надію: із префектури прийшла офіційна анкета з проханням заповнити її. Згідно з анкетой він повинен був указати всі основні відомості про себе, навіть майновий стан. Рамберу здалося, що цю анкету запропонували всім, хто опинився у такому ж становищі, як він. Щоб прискорити справу, журналіст розшукав відділ, який розповсюджував анкети, там йому відповіли, що їх придумано на випадок його зараження й смерті. Тоді, по-перше, відділ зможе повідомити про це його рідних, а по-друге, з'ясувати, чи зможуть ці рідні повернути у міський бюджет кошти, витрачені на його утримання в лазареті. Після цього випадку Рамбера наче заціпило: він більше нічого не робив, годинами сидів у кафе або на вокзалі, занурившись у спогади.

Невдовзі після проповіді отця Панлю настав період спеки. Сонце яскравим світлом заливало місто, здавалося, що немає жодного куточка, захищеного від жагучого випромінювання. Перші спекотні дні збіглися з новим зростанням епідемії: тепер за тиждень хворобі віддавали життя майже сімсот осіб. Мешканці міста занепали духом. Біля міських воріт жандарми змушені були застосувати зброю проти тих, хто хотів вирватися з міста. Були поранені, але у плітках розповідали і про вбитих. Невдоволення зростало, міська влада змушена була подумати про заходи на випадок заколоту. Містом ходили патрулі, газети друкували суворі накази, які забороняли покидати Оран. Часом чулися постріли: спеціальний загін виконував наказ нищити собак і кішок, можливих розповсюджувачів бліх. Ці постріли створювали атмосферу воєнної тривоги.

Раніше місто радісно вітало літо, все, що у ньому було молоде й веселе, прагнуло до моря, на пляжі. Тепер море було під заборонаю, хвороба позбавила людей простих радощів, свята тіла і води. Тарру у своїх записниках відобразив ті сумні дні. В першу чергу він відзначив, що інформаційні агентства подають не тижневе зведення про хворобу, а добове. У такий спосіб міська влада намагалася обіграти чуму, адже добові цифри виглядали не такими вражаюче великими. Записав Тарру і кілька епізодів, що розчулювали або смішили. Один із них про жінку, яка розчинила вікно на пусту вулицю і двічі пронизливо крикнула, а потім знову швидко зачинила ставні, ховаючись від людей, сонця й чуми. В іншому місці він пише, що в аптеках зникли всі м'ятні пігулки, бо дехто вживає їх, щоб запобігти зараженню. Продовжував Тарру спостерігати за своїми улюбленими персонажами. Постріли на вулицях розігнали всіх котів, старий, що плював на них із балкону, чекав майже тиждень і щодня кидав папірці, але коти не

приходили. Тоді старий закрився у кімнаті і більше не виходив на балкон. Тарру закінчує цей запис дивним афоризмом: "Підчас чуми забороняється плювати на котів". Сторож готелю, де мешкав Тарру, той, що віщував землетрус, говорив тепер, що чума гірше будь-якого лиха, бо й здорові носять її у своєму серці. У ресторані Тарру знову побачив папа Отон і його дітей, дружини з ним не було, бо вона доглядала хвору матір, а після її смерті перебувала у карантині. Пан Отон не змінював своїх звичок і поведився так, наче нічого не трапилося. Про проповідь отця Панлю Тарру зауважив, що початок і кінець лиха завжди супроводжуються риторикою, лише коли лихо панує, звикаєш до правди й мовчання. Зацікавив Тарру старий астматик, пацієнт доктора Ріе. Якщо вірити його записам, то старий мав якусь галантерейну справу, але у п'ятдесят років вирішив, що достатньо попрацював, ліг у ліжку і більше вже не вставав, хоча, коли ходив, астма майже не мучила його. Він дожив до сімдесяти років і сподівався прожити ще. Він не переносив навіть вигляду годинників і не тримав у домі навіть будильника. Час старий лічив за допомогою горошку, перекладаючи його з однієї каструлі в іншу. Наприклад, від сніданку до обіду треба перекласти п'ятнадцять каструль.

Дружина його розповіла, що ще змолоду його нічого не цікавило: ні робота, ні друзі, ні жінки, ні прогулянки, ні кафе. Він жодного разу не залишав міста. Тарру здивувався, чому старий прирік себе на добровільне замкнення. Той відповів, що згідно з релігією, першу половину життя людина йде в гору, а потім спускається вниз. Тут нічого не можна вдіяти, тому краще нічого не робити. Погляди старого важко було назвати послідовними, бо через хвилину він сказав, що Бога немає, бо якби Бог був, то навіщо потрібні попи. Тарру назвав старого святим, якщо вважати, що святість — це сукупність звичок.

Створив Тарру і загальний образ міста того періоду. Поняття моральності дещо змінилося у той час. Люди, усвідомивши, що їхнє життя нічого не варте, пригадали, що існують життєві радощі, і з їхньою допомогою намагалися розігнати страх. Тому коли спадала спека, на вулицях було людно й майже весело. Але, як зазначив Тарру, сміялися тільки п'яниці, надто голосно і надто часто.

У записниках Тарру згадується бесіда, яка відбулася одного разу на квартирі доктора Ріе. Зміст її Тарру не викладає, тільки відзначає, що мала вона позитивні результати, до цього ж додає, що очі у матері Ріе карі, і зробив із цього дивний висновок, що погляд таких добрих очей завжди буде сильніший за чуму. Ця бесіда мала вирішальне значення для обох її учасників. Тарру сам попросив дозволу доктора завітати до нього додому. Ріе чекав на гостя і дивився на матір, яка, покінчивши з господарськими справами, як завжди, сиділа у столовій. Здавалося, що вона чогось чекає, і Ріе не знав, чого саме. Мати подивилася на вулицю, яку ледь освітлювали ліхтарі, і зауважила, що зимою, якщо епідемія не закінчиться до того часу, буде зовсім тоскно. Вона перевела погляд на сина і запитала, як склався день. Ріе відповів: як завжди. Це означало, що вакцина, яку прислали у другій партії, майже не діяла, що смертність знову зростала, а хворі страждали ще більше. Того дня зробили висновок,

що до бубонної форми приєдналася чума, яка переноситься диханням людини й уражає легені. На засіданні у префекта добилися ще більш суворих заходів, щоб зменшити ризик зараження. Ріе подивився на матір із ніжністю і вперше запитав, чи не боїться вона. Мати сказала, що у її роки нема вже чого боятися. Запитала, чи є новини від його дружини. Ріе отримав телеграму, в якій дружина запевняла, що її справи гарні, але він був певен: вона тільки хоче заспокоїти його. Їхню розмову перервав дзвоник, який сповістив про прихід Тарру. Господар і гість розташувалися у кабінеті, їх розділяла лампа, яка стояла на столі так, що обличчя їхні були у сутінках. Тарру відразу сказав, що говоритиме відверто, бо знає, доктор його зрозуміє. Події, зазначив Тарру, обігнали тих, хто намагався їм протидіяти, через місяць усі лікарі будуть зайвими. Санітарна служба організована погано, а префектура вагається організувати всіх чоловіків для спасіння життя людей, бо незадоволення зростає, префект боїться нового заколоту. Тарру запропонував свої послуги в організації добровільних дружин, бо офіційні заходи, на його думку, схожі на боротьбу не з чумою, а з нежиттю. Якщо тепер не взяти на себе відповідальність, то загинуть усі. Ріе відповів, що він погодиться з радістю, адже люди його професії завжди потребують допомоги, але повинен застерегти Тарру, що робота, на яку він наважився, дуже небезпечна, і запитав гостя, чи добре той усе обміркував. Наче не почувши запитання, Тарру спитав доктора, що він думає про проповідь отця Панлю. Питання здалося Ріе природним, і він відповів, що думка про колективну божу відплату не втішає його, бо він дуже багато бачив страждань у лікарнях, та й люди, хоча й говорять так, не дуже вірять у таку відплату, адже вони насправді набагато кращі, ніж інколи здаються. Тарру запитав, чи вважає Ріе, як і отець Панлю, що чума має свої позитивні сторони, бо відкриває людям очі, примушує їх думати. Доктор відповів, що такі властивості мають усі хвороби, можливо, що після чуми хтось і зміниться на краще, але треба бути божевільним, сліпим або мерзотником, щоб примиритися з чумою. Тут Ріе знову запитав, чи добре Тарру все зважив, але той у відповідь знову поставив питання, яке, здавалося, не стосувалося їхньої розмови. Тарру запитав, чи вірить доктор у Бога. Ріе визнав, що немає віри, він давно вже блукає у темряві, але не вважає це чимось оригінальним. Отець Панлю, на його думку, кабінетний учений, він мало бачив смертей, тому бере на себе право говорити від імені істини. Але будь-який сільській піп, який чув останній подих людин, думає так само, як і Ріе: спочатку треба зарадити у біді, а потім розмірковувати про її позитивний вплив. Ріе зрозумів, що Тарру не хоче відповідати на поставлене до нього питання, і запропонував облишити цю розмову. Але Тарру посміхнувся й попросив дозволу поставити ще одне запитання, бо відповіді доктора багато важать. Ріе теж посміхнувся. Тоді Тарру запитав, чому доктор так самовіддано робить свою справу, коли він не вірить у Бога. Ріе сказав, що вже дав відповідь: якби він вірив, то кинув би лікувати хворих, а передав їх на милість божу, але "справа у тім, що ніхто, навіть отець Панлю, який вірить у те, що вірить, не вірить у такого бога, тому що ніхто цілковито не покладається на його волю". Ріе ж вважає, що іде вірним шляхом і бореться проти встановленої світобудови. Можливо, це виглядає дещо погордливо, але є хворі, і він повинен захистити їх. Тарру

стиха запитав, проти кого ж діє Ріе. Але той не міг відповісти на це запитання. Змолоду, коли обирав професію, він його собі не ставив, але потім побачив смерть і зрозумів, що не зможе до неї звикнути. Ріе подивився на Тарру і сказав дуже відверто, якщо порядок визначає смерть, то, можливо, для Бога було б краще, якби не вірили в його існування, а усіма силами боролися проти смерті. Тарру зрозумів, що мав на увазі доктор, але змушений був визнати, що всі перемоги над смертю лише тимчасові. Ріе спохмурнів, однак вперто сказав, що це не дає йому права відмовитися від боротьби, навіть коли чума примушує його терпіти поки що поразку. Тарру з хвилину мовчки дивився на доктора, потім підвівся й пішов до дверей. Коли доктор наздогнав його, Тарру стояв, дивлячись собі під ноги, і раптом запитав, хто ж навчив цьому доктора. Ріе, не вагаючись, відповів,— людське горе. Доктор вийшов разом із Тарру, бо йому треба було ще поїхати до старого астматика. У коридорі вони зустріли мати доктора. Тарру познайомився з нею, навіть озирнувся, дивлячись їй услід. Потім він висловив бажання супроводжувати доктора у передмістя до хворого старого. Вони спустилися сходами, на яких було дуже темно, бо все у місті тепер було негаразд, і ніхто не знав — чи то наказ про економію, чи просто недбайливість. У цій темряві доктор почув голос Тарру, який сказав: можливо, Ріе визнає це смішним, але він переконаний, що доктор має рацію. Доктор знизав плечима, хоча у темряві цього видно не було, і додав, що він сам нічого не знає, можливо, Тарру знає. Але Тарру цієї ж миті ледве втримався на ногах, бо наскочив у темряві на доктора і схопився за його плече. Але спокійно відповів, що він учений і знає про життя все. Тільки на вулиці вони зрозуміли, що час дуже пізній. Доктор велів Тарру зайти завтра у лазарет, де йому введуть вакцину, хоча це не гарантує, що він не заразиться. Вони вже їхали передмістям, коли доктор запитав, чому Тарру все ж вирішив утратитися в боротьбу, той відповів, що так він робить із моральних міркувань, які базуються на розумінні ситуації. Наступного дня Тарру взявся до роботи і створив першу добровільну дружину, на зразок якої незабаром повинні були створюватися й інші.

Оповідач не має наміру перебільшувати значення цих дружин у боротьбі з чумою, бо вважає, що, надаючи великого значення добрим учинкам, підносять таким чином зло. Адже в такому випадку легко припустити, що добрі вчинки мають таку ціну лише тому, що вони дуже рідко зустрічаються, а злість і байдужість більш розповсюджені серед людей. Оповідач переконаний: зло, яке існує у світі, майже завжди результат невігластва, і добра воля може спричинити таку ж біду, як і зла, якщо вона недостатньо освічена. Люди — скоріш добрі, ніж злі. Але вони тою чи іншою мірою перебувають у темряві незнання, це й називається добродійністю або пороком, а найстрашніший порок — невігластво, яке впевнене, що йому все відомо, бо впевненість ця дозволяє вбивати. Тому не така вже й велика заслуга тих, хто самовіддано взявся за організацію санітарних дружин, бо вони знали, що інакше вчинити неможна. Ці дружини допомогли зрозуміти, що боротися проти чуми треба всім миром. Хоча деякі новітні моралісти стверджували, що нічого зробити неможливо, що краще стати на коліна. І Тарру, і Ріе, і їхні друзі могли по-різному заперечувати доводам цих моралістів, але їхні

висновки завжди підкорялися тому, що вони знали: треба боротися і не ставати на коліна. Справа була в тому, щоб не дати загинути від чуми величезній кількості людей, а для цього існував лише один засіб — побороти чуму. Ця істина не здатна викликати захват, бо вона просто логічна.

Ось чому логічно, що старий лікар Кастель спрямував усю свою енергію й віру на виготовлення нової вакцини і сподівався отримати першу партію найближчим часом. Кастель і Ріе вважали, що вакцина, зроблена з мікробів, які вразили місто, буде більш дійова, ніж та, що привезли здалеку.

Так само логічно, що Гран, особистість зовсім не героїчна, став у цей час адміністративним центром дружин. Частина дружин, створених Тарру, працювала в густо заселених районах, вела облік горищ і підвалів, що потребують дезинфекції, слідувала за дотриманням санітарних норм. Інші дружини допомагали лікарям, забезпечували перевезення хворих, навіть самі сідали за кермо санітарних машин і фургонів для перевезення трупів. Усе це потребувало обліку, який і взяв на себе Гран. Оповідач і вважає, що саме Гран і був представником того спокійного героїзму, який надихав дружини у їх роботі. Гран відразу погодився допомагати, бо йому була властива добра воля. Коли Ріе палко подякував йому за допомогу, він навіть здивувався й сказав, що з чумою треба боротися, це ж так просто зрозуміти, от якби на світі все було так просто. І повертався до своєї недописаної фрази. Інколи вечорами, коли статистичні обчислення були закінчені, Ріе і Гран бесідували. З часом до них приєднався і Тарру. Гран із задоволенням відкривав приятелям свою душу. Вони з цікавістю слідували за працею Грана, яку він не кидав навіть під час чуми. Врешті-решт ці бесіди стали для них засобом зняття напруги й утоми від боротьби з чумою. Гран повідомляв приятелям про всі свої пошуки, досягнення й розчарування: то він замінив один епітет на інший, то був пезадоволений конем, на якому скакала його амазонка, то розпитував Ріе і Тарру про Булонський ліс, де він сам ніколи не бував, але був перекопаний, що алеї там "повні квітів". Саме у цей час Гран почав припускати у своїй роботі в мерії прорахунки. Начальник зробив йому суворе зауваження. Він знав, що Гран допомагає роботі дружин, але вважав за потрібне нагадати, за що йому платять гроші, й додав: "...той, хто хоче приносити користь у ці страшні часи, повинен в першу чергу бездоганно виконувати свою роботу. Інакше решта теж буде ні до чого". Розмовляючи з Ріе, Гран визнав доцільність такого погляду, але він ніяк не міг розплутати кінець фрази. Це страшенно втомило його, але він продовжував робити облік і опрацьовувати статистичні відомості для санітарних дружин. Часто він заходив у лазарет до Ріе, розташовувався де-небудь у передпокої і робив свою справу, не помічаючи, що повітря ніби загуснуло від запаху дезинфекційних засобів і самої хвороби. У такі години він чесно намагався викинути з голови свою амазонку і робити те, що належить.

Ріе вважав, що це і є справжній герой, бо він мав справжню доброту і справжній, хоча, можливо, смішний, ідеал. Тому, слухаючи по радіо заклики, який надсилав зачумленому місту світ, Ріе нервувався, бо їхній тон і стиль виводили доктора із себе.

Він розумів, що патетика закликів щира, але всі ці слова не могли дати навіть уявлення про таких, як Гран.

Рамбер знову розпочав спроби повернути собі щастя,, відстояти у чуми частину себе — своє кохання. Він не здавався, не бажаючи, щоб чума накрила його з головою. Переконавшись, що всі офіційні й легальні шляхи закриті, він намірився використати інші канали. Спочатку він звернувся до офіціантів, які завжди обізнані у всіх справах. Але перший із них знав, яка сувора кара очікувала тих, хто зважився на подібні авантюри. В іншому кафе його запідозрили у провокуванні. У доктора Ріе Рамбер познайомився з Коттаром. Через кілька днів вони випадково зустрілися на вулиці, і Коттар поцікавився, як просувається справа. Рамбер поскаржився на байдужість чиновників і розповів, що намагається знайти інший шлях, але не має й тут поки що успіхів. Коттар узявся допомогти Рамберу, бо мав певні зв'язки з організацією, що займається контрабандою нормованих товарів. Коттар сказав, що йому пропонували залишити місто, але він не, хоче нікуди звідси їхати, на то він має причини. Помовчавши, він запитав, чи цікавлять Рамбера, які саме причини, але той відповів, що його це не стосується. Коттар погодився й додав, що у зачумленому місті йому легко дихати. Вони минули центр міста й опинилися біля старого і занехаяного кафе. Стояла страшна спека. У середині кафе нікого не було. Вони сіли за брудний стіл і однаковими жестами витерли піт із чола. Рамбер здивувався, що на всіх столах лежав курячий послід, але раптом у темному кутку щось зашаруділо, і на середину залу вийшов розкішний півень. Коттар постукав по столу, і звідкись з'явився маленький чоловік. Коттар запитав його про якогось Гарсія і домовився про зустріч із ним. Коротун, дивлячись на Рамбера, запитав, чи той теж займається справою. Коттар відповів ствердно.

Того ж вечора Рамбер і Коттар знову прийшли у кафе, де на них чекав Гарсія — молодик років тридцяти, здоровий, сильний, із маленькими чорними очима й перснями на руках. Для серйозної розмови вони вийшли на вулицю і пішли до порту. Коттар виклав справу, якою він опікувався. Гарсія, не дивлячись на журналіста, запитав, чому йому так приспичило їхати. Коттар пояснив, що у Парижі Рамбера чекає дружина. Гарсія обіцяв допомогти, хоча він сам такими справами не займається, їм потрібен Рауль, але його зараз важко знайти. Коттар схвильовано запитав, невже той переховується. Гарсія не відповів, а призначив побачення через день біля казарми митників. На прощання Гарсія вперше подивився на Рамбера і сказав, що будуть витрати. Журналіст був згоден на все. Він подякував Коттару за допомогу, але той весело сказав, що йому приємно зробити послугу, до того ж журналіст може колись і йому стати у пригоді.

Через день вони пішли на зустріч із Раулем. Біля казарми було багато людей, бо там розташували лазарет: рідні хворих сподівалися довідатися щось про своїх близьких. Рамбер подумав, що Рауль призначив тут побачення не випадково, бо у натовпі легко зникнути. Коттар не розумів, чому журналіст вирішив залишити місто саме тепер, коли тут так цікаво, і якраз розвивав цю думку, коли поруч зупинився автомобіль доктора

Ріе. За кермом сидів Тарру, а доктор дрімав. Однак він прокинувся й представив журналіста Тарру, той сказав, що вони знайомі, бо мешкають в одному готелі, і запропонував довести до центру. Рамбер сказав, що йому тут призначене побачення. Ріе уважно глянув на журналіста, той відповів на німе запитання ствердно. Коттар зрозумів їх і здивувався, що доктор обізнаний у справах Рамбера. Тарру побачив слідчого, пана Отона, і привітався з ним. Коттар зблід. Слідчий привітався у відповідь і уважно оглянув Коттара й журналіста, потім зітхнув і сказав, що настали погані часи, але висловив сподівання, що епідемія надалі не поширюватиметься. Тарру запитав, чи багато зараз у слідчого роботи. Той відповів, що останні події, як не дивно, зменшили кількість карних справ, але є багато порушень нових розпоряджень. Тарру посміхнувся й сказав, що, напевне, старі закони виявились кращими, ніж нові. Слідчий холодно зауважив, що важливий не закон, а покарання. Коли слідчий зник у натовпі, Коттар зауважив, що тепер це ворог номер один. Машина Ріе від'їхала, і через кілька хвилин Коттар і Рамбер побачили Гарсіа. Він, не вітаючись, сказав, що треба зачекати. Вони стояли в юрбі, де більшість були жінки. Кожна з них тримала корзинку, сподіваючись передати її хворому, а ще більше сподіваючись, що вона йому потрібна. Вхід у лазарет охороняли вартові із зброєю. Час від часу з лазарету чувся дивний крик, і тоді всі повертали голови у його напрямку. Троє чоловіків дивилися на це видовище, коли за їхніми спинами почулося коротке й різке вітання. Усі троє озирнулися, як по команді. Незважаючи на спеку, Рауль був одягнений так, наче зібрався на важливий прийом. Він наказав Коттару й Рамберу слідувати за ним. На ходу сказав, що справу Рамбера можна владнати, і назвав суму, за яку він береться це зробити. Журналіст погодився. Рауль зупинився, посміхнувся, призначив нове побачення наступного дня і потиснув Рамберу руку. Коли він пішов, Коттар вибачився, що не зможе супроводжувати журналіста завтра, бо має свої справи, але він упевнений, що Рамбер справиться і без нього.

Коли наступного дня журналіст увійшов у ресторан, де було призначене побачення з Раулем, всі відвідувачі повернули голови у його бік, але заспокоїлися, як тільки Рауль махнув Рамберу рукою, і втратили до нього інтерес. За столом поруч із Раулем сидів худий, але широкоплечий чоловік, якого той називав не інакше, як "наш друг". Рауль сказав, що "наш друг" познайомить Рамбера зі стражниками, які виберуть влучну годину, щоб перетнути кордон. Нове побачення призначили через два дні на паперті собору. Справу таким чином уладнали і решта сніданку пройшла у пошуках тем для розмови, але коли Рамбер довідався, що "наш друг" заядлий футболіст, все стало просто, бо свого часу він і сам багато грав у футбол. На кінець сніданку "наш друг" говорив уже Рамберу "ти" і доводив, що вигідніше грати напівзахисником. Журналіст погодився, хоча завжди грав у нападі. На прощання "наш друг" назвав своє прізвище — Гонсалес. Два наступних дні здалися Рамберу дуже довгими. Він пішов до Ріе й у всіх подробицях розповів йому про свої справи, потім намірився йти з ним до хворих і розпрощався тільки тоді, коли доктор зупинився перед дверима, за якими лежав хворий з підозрінням на чуму. Вигляд у доктора був утомлений, він не заходив до

хворого, бо чекав Тарру, і сподівався, що той встигне вчасно. Рамбер запитав, чи набирає чуми пової сили.

Ні, відповів доктор, але все ще не вистачає ефективних засобів боротьби з нею. Навіть тепер, коли прибули лікарі й санітари, ледве вистачає сил, щоб опиратися епідемії на цій стадії, але коли вона знову зростатиме, то людських сил не вистачить зовсім. За дверима було чути, як сполошилися люди. Ріе порадив журналісту не гаяти часу на шляху до щастя. На обличчя Рамбера набігла тінь, він сказав, що не страх перед чумою примушує його тікати з міста, він мав змогу перевірити свою хоробрість, але є такі думки, яких він не може витримати. Ріе подивився на нього уважно і сказав, що Рамбер обов'язково побачить ту, заради якої він все це робить. Рамбер не був у цьому впевнений, він не міг витримати тривалого розлучення, бо у тридцять років людина починає старіти, тому треба використовувати кожну хвилину. Втім, він не знав, чи доктор зрозуміє його. Ріе стиха промовив, що зрозуміє, але тут з'явився сяючий Тарру. Він тільки-но говорив з отцем Панлю і той дав згоду вступити до санітарної дружини. Панлю виявився кращий, ніж його проповіді, зауважив доктор. Тарру запевнив, що всі люди такі, тільки треба дати їм можливість це довести.

У призначений день Рамбер прийшов на паперть трохи раніше, ніж було домовлено. Він чув, як із собору доносяться сумні церковні гімни і відчував запах ладану й сирості, бачив маленькі чорні фігурки, які вийшли з храму і розсипалися вулицею. Рамбер чекав із нетерпінням, але не бачив нікого, хто б піднявся до нього на паперть. Тоді він увійшов у собор. Біля імпровізованого вівтаря побачив статую святого Роха, захисника зачумлених, і маленьких людей, що стояли на колінах, над їхніми головами орган грав одну й ту саму мелодію. Здавалося, що сутінки тут особливо густі. Рамбер вийшов і побачив Гонсалеса, який спускався з паперті і прямував до центру. Гонсалес пояснив, що чекав на своїх друзів, але вони не прийшли, напевне, щось завадило їм. Він запропонував зустрітися на завтра біля пам'ятника загиблим і проговорив, сміючись, що і в футболі доводиться зробити багато пасів, перш ніж влучиш у ворота. Рамбер похмуро зауважив, що футбольний матч триває всього півтори години.

Пам'ятник загиблим стоїть на тому єдиному в Орані місці, звідки видно море. Наступного дня Рамбер знову прийшов на зустріч першим і встиг прочитати всі імена загиблих, викарбувані на пам'ятнику. Через кілька хвилин підійшли ще двоє молодих людей, але вони не звернули на журналіста ніякої уваги, а здавалося, уважно розглядали набережну порту. Потім Рамбер побачив Гонсалеса, який ще на ходу вибачався за спізнення. Гонсалес представив журналісту молодих людей, і тільки тепер Рамбер побачив, що ті дуже схожі між собою, напевно, брати. Це були стражники, їхня черга йти у караул припадала через два дні. Вони порадили Рамберу оселитися у них удома, це поруч із воротами міста, і чекати слушної нагоди. Вони також сказали, що варто поспішати, бо незабаром поставлять посилені кордони з іншого боку міських воріт. Один із братів, що говорив менше, поцікавився винагородою. Гонсалес запевнив, що Рамбер надійна людина, і це питання владнається, коли все буде завершено.

Домовилися про нову зустріч в італійському ресторані, де перший раз зустрілися Рамбер і Гонсалес.

Наступного дня Рамбер на сходах готелю зіткнувся, з Тарру, і той запропонував піти разом до Ріе. Але журналіст відмовився, бо йому здавалося, наче він заважає доктору, і запропонував прийти у бар, якщо випаде вільна хвилина. Тарру відповів, що це буде залежати від доктора й чуми. Однак об одинадцятій Тарру і Ріе входили у бар готелю. Вони мимоволі зупинилися на порозі, бо у барі панував незвичний у зачумленому місті шум, але вони відразу здогадалися про причину такого веселого настрою — тут ще подавали алкогольні напої. Рамбер помітив їх і махнув рукою. Тару і Ріе підійшли й сіли поруч, але розмова не клеїлася через шум, та й здавалося, що Рамбера більше цікавить алкоголь, ніж друзі. Вони мимоволі змушені були слухати розмови, які точилися у барі, і всі ці розмови були про чуму. Ріе запитав, чи радий Рамбер, той відповів, що вже швидко, можливо, навіть на цьому тижні. Тарру пожалкував, що Рамбер їх залишає. Той здивувався й запитав, чому. Доктор пояснив, що Тарру впевнений: Рамбер був би набагато корисніший тут, але він, Ріе, розуміє бажання журналіста поїхати звідси. Рамбер уперше за цей вечір подивився в очі Тарру і запитав, чим же це він був би корисний тут. Той відповів, хоча б у роботі санітарних дружин. Рамбер відвернувся, вираз його обличчя був упертий і похмурий, а руки тремтіли. Доктор відзначив про себе, що журналіст дуже нервується.

Наступного дня в іспанському ресторані журналіст марно дочекав Гонсалеса і його друзів добру годину. Вони не прийшли. Коли Рамбер опинився нарешті на вулиці, темряву якої перерізало лише світло фар санітарних машин, він зрозумів, що за весь цей час, поки шукав щілини у глухій стіні, що відділяла його від дружини, він жодного разу не пригадав її. Але тієї миті він відчув, що саме вона уособлювала всі його бажання. І такий біль відчув Рамбер, що він кинувся у готель, аби тільки втекти від цього болю, хоча знав, що це неможливо.

Наступного дня він прийшов до Ріе і запитав, як йому знову побачити Коттара, бо все, що йому залишається,— це розпочати з початку. Ріе запросив його назавтра, коли Коттар прийде до доктора на прохання Тарру.

Коттар увійшов саме тоді, коли доктор і Тарру обговорювали випадок одужання від чуми, що стався у лазареті Ріе. Коттар упевнено сказав, що то була не чума, бо чума все пищить. Доктор зауважив, що чуму треба й можна здолати. Тарру пішов у наступ, запевнив, що кожен повинен боротися з чумою, у санітарні дружини приймають усіх бажаних, і запропонував Коттару працювати разом із ним. Коттар наче образився, але потім зухвало сказав, що чума йому на руку, чому ж він повинен допомагати тим, хто з нею бореться. Тарру плеснув долонею себе по лобі вигукнув, наче пригадавши: дійсно, якби не чума, Коттара давно б уже заарештували. Коттар перелякався й запитав, хто це таке казав. Тарру запевнив, що саме так він і доктор зрозуміли Коттара, але вони не мають наміру доносити, бо й самі не люблять поліції. Коттар визнав, що колись він скоїв злочин, тепер справу поновили, тому він і намагався покінчити життя самогубством, бо не міг навіть уявити, як його заарештують і позбавлять усього, до

чого він звик. Ріе, який до цього часу мовчав, сказав, що він розуміє тривогу Коттара, але, можливо, все ще. владнається. Тарру просив Коттара хоча б не розносити чумного мікроба, якщо вже чума йому вигідна. Коттар запевнив, що він чуми не хотів, вона сама прийшла, то не його провина, що чума йому на користь. На порозі показався Рамбер, і Коттар додав, що він упевнений: усе одно чуму не перемогти. Ріе попросив Рамбера тримати його у курсі справ.

Коттару адреса Гонсалеса була невідома, він запропонував ще раз відвідати кафе, де вони зустріли Гарсія. Рамбер розпочав друге коло: він знову знайшов Гарсія, через кілька днів Рауля і нарешті Гонсалеса. Останній розповів, що не міг прийти на призначену зустріч, бо всі нижні квартали міста були в облозі поліції, запропонував наступного дня піти до стражників. Але братів-стражників вони не застали вдома, їм призначили зустріч іншого дня. Тарру побачив Рамбера після обіду і був вражений виразом його обличчя. Журналіст запросив Тарру і Ріе на вечір у гості.

Коли гості прийшли, Рамбер лежав на ліжку. Він устав і відразу налив повні склянки. Ріе запитав, як ідуть справи. Журналіст розповів усе, а потім, випивши, сказав, що стражники не прийдуть. Тарру зауважив, що не слід узагальнювати. Рамбер знизав плечима і сказав, що вони просто не розкусили чуму, бо чума — це все починати спочатку. Він підійшов до патефона і поставив платівку, яку слухав уже разів із десять, але іншої він не мав. Потім він поцікавився роботою санітарних дружин, і додав, що багато про це думав, і якби не особливі причини, він би ризикнув своєю шкурою і теж би став членом дружини, воював же він в Іспанії. Тарру поцікавився, на чієму боці. Рамбер відповів: на боці тих, хто зазнав поразки. Він багато думав про війну й мужність, і знає, що людина здатна на величні вчинки, але якщо вона не здатна на великі почуття, то вона для Рамбера не існує. Журналіст по черзі подивився на своїх гостей і запитав Тарру, чи здатен той загинути від кохання. Тарру відповів, що не знає, але думає тепер, що ні. Рамбер виклав свою позицію так: люди здатні загинути за ідею, бо бути героєм легко, та героїзм нищить людину. Він же хоче жити тим, що любить, або померти. Ріе уважно слухав журналіста, а потім тихо проговорив, що людина — не ідея. Проте Рамбер не погодився, на його думку, людина стає дуже поганою ідеєю, як тільки відвертається від любові, а сучасні люди не здатні любити, вони скоріш будуть гратися у героїв. Ріе виглядав дуже втомленим. Він запевнив Рамбера, що той робить усе справедливо і добре, надавши перевагу кохання. Але ж і вони ж не граються у героїв, а намагаються бути чесними — робити свою справу. Рамбер подивився на доктора задумливо і сказав, що легко бути на стороні правої справи, коли нічого втрачати. Ріе допив вино і поквавив Тарру, адже у них ще багато роботи. Тарру дійшов із доктором до порога, потім повернувся й запитав, чи знає Рамбер, що дружина Ріе знаходиться у санаторії для тяжко хворих лише у кількох кілометрах від міста. Журналіст здивовано розвів руки, але Тарру вже вийшов із номера.

На ранок Рамбер зателефонував доктору Ріе і попросив дозволу попрацювати у санітарній дружині, поки не випаде нагода залишити місто. Ріе помовчав, а потім подякував Рамберу.

Частина третя

Протягом довгих тижнів полонені чумою опиралися їй як могли і як уміли. Дехто, як, наприклад, Рамбер, ще вважали, що вони діють як люди вільні, що ще мають право вибору. У середині ж серпня стало зрозуміло, що чума пересилила всіх, бо немає тепер окремої індивідуальної долі, а є одна спільна доля й історія. Чума і народжені нею почуття поділялися тепер усіма. Найважливіші з цих почуттів були розлука й заслання, які породжували страх і обурення. Тому у цій частині хроніки автор описує, хоча б у загальних рисах, ярість мешканців міста, які залишилися у живих, похорони мертвих і страждання люблячих у розлуці.

Саме у середині літа знявся вітер і кілька днів хлистав зачумлене місто, він здіймав хмари пилу й сміття, збивав із ніг перехожих, яких ставало все менше на вулицях. Вітер приносив тривожний запах невидимого звідси моря. І здавалося, що пусте й біле від пилу місто голосить вітром, як прокляте богом місце.

До цього часу чума косила людей здебільшого у бідних і густонаселених районах, але тепер вона перестрибнула у ділові квартали й опанувала їх. Мешканці міста були певні, що то вітер розносить насіння чуми.

Хтось додумався оточити кілька кварталів, особливо уражених чумою, і випускати звідти людей тільки на роботу. Ті, хто опинився в оточенні, вирішили, що ці заходи спрямовані проти них особисто, і вважали мешканців інших кварталів вільними людьми. Ці вільні ж знаходили єдину втіху в тому, що є люди ще більш невольні, ніж вони.

У цей же час розпочалися пожежі. Слідство довело, що здебільше це справа рук тих, хто повернувся з карантину і позбувся глузду від горя й втрат. Вони підпалювали свої власні будинки, сподіваючись у такий спосіб знищити чуму. Доводилося вести нелегку боротьбу проти пожежної манії, яка загрожувала, враховуючи вітер, цілим кварталам. Доводи, що дезинфекція виключає можливість нового зараження, не діяли. Довелося вжити більш дійових заходів. Пожеж стало менше, коли всі зрозуміли, що за підпалювання можна опинитися в тюрмі. Та й тут боялися не того, що опиняться за ґратами, а чуми, яка в тюрмі не жаліла нікого, тому мешканці міста були впевнені, що всі в'язні фактично приречені на страту. Ця впевненість мала підставу, бо відомо, що чума вирувала там, де у силу звички чи необхідності жили скупчено, тобто серед солдатів, монахів і арештантів. Тюрма була своєрідною громадою, де, з точки зору чуми, всі рівні, тому тут данину їй платили всі однаково — і стражники, і в'язні. І, можливо, вперше за довгі роки у в'язниці панувала справжня справедливість.

І даремно міська влада намагалася запровадити ієрархічні відмінності у цю загальну рівноправність, задумавши нагороджувати стражників, які загинули від чуми, викопуючи службові обов'язки, воєнною медаллю. Якщо арештанти мовчки примирилися з таким станом речей, то військова влада заявила, що цей захід може все переплутати в головах оранців. Прохання військових начальників задовольнили і вирішили, що стражників нагороджуватимуть медаллю за боротьбу з епідемією. Тоді виникла проблема з медалями стражників, які загинули від чуми першими: не

забирати ж їх назад, хоча військові й наполягали. До того ж медаль за боротьбу з епідемією не мала такого морального впливу, як воєнна нагорода. Так усі залишилися незадоволеними.

До цього ж тюремне начальство не могло діяти на зразок духовної або військової влади. Монахи двох оранських монастирів були розселені у благочестиві сім'ї. Військові ж виводили з казарми солдат невеликими з'єднаннями і розташовували їх у школах та інших громадських приміщеннях, тому епідемія, яка повинна була згуртувати мешканців міста, порушувала навіть традиційні спільництва й примушувала людей ще більше відчувати свою самотність.

Всі ці обставини, посилені шквалистим вітром, у деяких головах теж роздували полум'я пожежі. Вночі міські ворота намагалися взяти з нальоту, і на цей раз атакуючі були озброєнні. Стрілянина з обох боків спричинила поранення, але кілька чоловіків вирвалися на волю. Але караульні пости посилили і через деякий час спроби вирватися з міста припинилися. Втім, цього було досить, щоб розпалити у місті пристрасті, результатами яких стали brutальні сцени. Люди кидалися грабувати оселі, які палали від пожежі або були закриті із санітарних міркувань. Інколи це відбувалося безпосередньо на очах власників, байдужість яких спонукала багатьох наслідувати приклад призвідників. Тому міська влада змушена була прирівняти становище епідемії до стану облоги і вжити відповідних заходів. Двох мародерів розстріляли, але невідомо, чи вразила їхня смерть кого-небудь, тому що дві смерті серед тисяч смертей — крапля у морі. Мародерство продовжувалося, але влада вдавала, що нічого не помічає. Єдиний захід, який справив враження на всіх мешканців міста, була комендантська година. Після одинадцяти місто поринало у темряву і лежало як камінь. Тишу не порушували ні кроки перехожих, ні гавкіт собак. Величезне мовчазне місто у такі ночі ставало лише скупченням масивних кубів, а серед них тільки статуї нагадували те, що колись було людиною. І здавалося, що чума, камінь і темрява задушили нарешті живий голос людини.

Морок панував і в серцях людей; легенди і правда про церемонію похорону не надавали бадьорості духу. Оповідач не великий прихильник таких церемоній. Він більше любить товариство живих і, наприклад, морські купання. Але купання були заборонені, а живі боялися, що на завтра будуть мертвими. Така була реальність. Її можна було б не помічати, але реальність має таку силу, що вона обов'язково заявить про себе. Як, скажіть, не помітити похорон у той день, коли ті, кого ви любили, повинні бути поховані.

Найхарактернішою рисою теперішнього похорону стала швидкість. Всі формальності спростилися, траурну церемонію відмінили. Хворі помирали не вдома, сім'ю, звичайно, сповіщали, але більшість рідних не мали змоги вільно пересуватися містом, бо більшістю перебували у карантині, якщо вони знаходилися у контакті з хворим. На перших стадіях чуми домовин ще вистачало. Небіжчика клали у труну і виставляли у коридор лазарету, де його і зустрічали рідні, щоб провести в останню путь. Тут же переходили до головної частини обряду, іншими словами, давали родичам

підписати необхідні папери, потім труну ставили у фургон, а родичі сідали у таксі, тоді ще існуючі, і весь кортеж нісся до цвинтаря. Біля міських воріт жандарми зупиняли машини, ставили печатку на офіційний пропуск і пропускали машини на цвинтар, де вже чекав священик. Поки читалися молитви, трупу тягли до вже виритої канави, і незабаром земля засипала її, а родичі вже сідали у таксі.

Все відбувалося з максимальною швидкістю і мінімальним ризиком. На початку епідемії рідні були обурені й зневажені. Проте під час чуми такі почуття не враховуються: жертвують всім на користь справи. До того ж незабаром розпочалися труднощі з продуктами харчування, і мешканців міста відволікли більш суттєві проблеми. Багато годин доводилося стояти у чергах, виконувати різні формальності, щоб задовольнити вимоги шлунку, тому часу думати про те, як помирають навкруги, як ти сам помреш, коли прийде твоя черга, зовсім не було. Так матеріальні труднощі допомагали пристосуватися до смерті. І все б було нічого, якби епідемія не поширювалася. Запаси трупів закінчувалися, на цвинтарі не вистачало місця. Тепер на користь справи вирішили об'єднувати кілька похоронних церемоній в одну. У лазареті доктора Ріе залишилося лише п'ять домовин. Небіжчиків клали в трупу, довозили до цвинтаря, а там тіла складали в невеликому сараї, а трупи повертали в лазарет. Ця операція повторювалася стільки разів, скільки було треба. Організація цієї справи була бездоганна, так що префект багато разів виказував своє задоволення. Незважаючи на всі досягнення адміністрації, префектурі довелося заборонити родичам бути присутніми на похованні, тому що цей обряд став відразливою формальністю. Зміни відбулися в заключному етапі поховання. У глухому кутку цвинтаря викопали два глибоких рови: один для чоловіків, другий — для жінок. На дні кожного рову булькало негашене вапно. Небіжчиків виносили на ношах з сараю, куди їх звозили з лазаретів, і кидали у рів голі скорчені тіла, тоді знову заливали вапном, потім трохи прикидали землею, але так, щоб залишилося місце для майбутніх гостей. Префектура у цьому питанні намагалася дотримуватися правил гарного тону, і тільки на останній стадії епідемії, під тиском обставин, відмовилися від цнотливості і небіжчиків ховали гуртом, не розбираючи чоловіків і жінок. "Наступного ранку викликали родичів і пропонували їм розписатися у книзі реєстрації, що підкреслювало різницю між людьми, яких можна було контролювати, і, припустимо, собаками".

Для виконання всіх цих робіт потрібен був персонал, і кожного дня існувала загроза, що його не вистачить. Більшість професіоналів цієї справи загинули від чуми. Але епідемія розладнала економіку Орана, а це збільшило кількість безробітних, вони й виконували всю чорну роботу, тим більше, що за ризик платили додатково. Тому префекту не довелося використовувати на цих роботах в'язнів.

Так склалися справи на кінець серпня. Але епідемія все набувала сили. Хоча частину огорожі зняли і розширили цвинтар, місця для поховання не вистачало. Треба було шукати нові шляхи. За наказом префекта все речі, якими користувалися хворі, спалювали. Потім почали спалювати і трупи загиблих від чуми. Для цього пристосували піч, де спалювали міське сміття, розташовану вже за межами міста.

Пости відсунули далі, а хтось із чиновників мерії запропонував використовувати для перевезення трупів трамваї, які ходили раніше по карнизу гори над морем, а тепер стояли без потреби. З цією метою у трамваях зняли сидіння і пустили їх до печі, де спалювали сміття, яка і стала кінцевою зупинкою цього маршруту. Наприкінці літа можна було бачити, як глибоко вночі карнизом їде страшний кортеж трамваїв і дзвенить над морем. Мешканці міста довідалися-таки, в чім тут справа. "І незважаючи на те, що патрулі забороняли наближатися до карнизу, окремим групам людей усе ж вдавалося, і вдавалося часто, пробратися скалами, в які билися морські хвилі, і кинути квіти у причіпний вагон трамваю, який проходив мимо. Тоді літніми ночами до нас доносився стукіт трамвайних вагонів, навантажених трупами й квітами".

А на ранок густий дим окутував східні райони міста. Хоча лікарі запевняли, що цей дим нікому не шкодить, мешканці цих районів оголосили, що вони залишають свої домівки, бо вважали, що чума валиться на них із неба; довелося спорудити складну мережу вловлювачів диму, і люди тоді заспокоїлися. Тільки коли налітав шквалистий вітер, смердюча хмара, яка йшла зі сходу, нагадувала, що чума вимагає нових жертв.

Так виглядала ситуація в апогеї, але, на щастя, епідемія стабілізувалася, тому що фантазія міської влади, яка видавала накази, і навіть потужність печі вже вичерпалися. Ріе знав: якщо кількість смертних випадків зростатиме, то будь-яка організація цього процесу не допоможе, люди почнуть помирати просто на вулицях, і тоді місто побачить, як ті, хто вмирає, будуть чіплятися за тих, хто живий, і спонукатимуть їх до цього ненависть і надія.

Оповідач не може прикрасити свою хроніку ефектними сторінками, наприклад, образом якогось героя або вчинком на зразок тих, що зустрічаються у старовинних хроніках. У пам'яті тих, хто пережив чуму, вона залишилась в образі нескінченної ходи у замкнутому просторі, яка все знищувала на своєму шляху. З часом навіть страждання від розлуки втратили свій гострий біль. На першій стадії чуми цим страдникам бракувало уяви: вони добре пам'ятали дні і години, які дарували їм щастя поруч з коханими, але страждали від того, що не могли уявити, що роблять ті, кого вони любили, у ту мить, коли вони про них думали. На другій стадії чуми згасла пам'ять. Вони не забули обличчя або посмішки, але вже не знаходили їх у глибинах своєї душі. На кінець цього тривалого розлучення вони не могли уявити собі, як жили поруч з тими, кого кохали, як у будь-яку хвилину могли торкнутися до них рукою. Ні у кого не збереглося яскравих почуттів. Навпаки, тепер наче вицвіли всі почуття, крім одного: "Скоріше б все це закінчилося". Так вони говорили і так думали, але вже без колишньої пристрасті і гіркоти. Доктор Ріе вважав, що це і є головна біда, бо звичка до відчаю руйнує душу глибше, ніж сам відчай. Чума всіх зрівняла і позбавила здатності до кохання і дружби. Тому що кохання вимагає майбутнього, а чума дарувала тільки миттєвість. Кохання змінилося терпінням без майбутнього і впертим очікуванням.

Частина четверта

У вересні й жовтні чума оволодівала містом/Навіть птахи не залітали сюди, наче той самий спис, про який говорив отець Панлю, із свистом крутився над будинками і

відганяв їх від Орана. Протягом усього цього періоду нічого суттєвого не відбулося, якщо не враховувати тупої ходи на місті. Тільки тепер з'ясувалося, як втомилися Ріе і його друзі, вони вже не могли опанувати втому. Доктор Ріе помітив це, спостерігаючи, як народжується у них дивна байдужість. Вони сумлінно працювали, але не мали навіть уявлення про загальну кількість жертв, не знали, відступає чи наступає чума. Вони, як на війні, намагалися не занепасти духом, викопуючи свій обов'язок, але вже не сподівалися ні на скору перемогу, ні на перемир'я.

Гран, який вів під час чуми статистику, не міг назвати загальний підсумок. Він ніколи не міг похвалитися здоров'ям, а тепер зовсім знесилився. Його підтримували тільки маніакальні ідеї, наприклад він мріяв після закінчення епідемії відпочити тиждень і працювати тільки над своїм рукописом. Часом на нього навалювалося дивне розчулення, і тоді він годинами міг говорити з Ріе про свою дружину, намагався здогадатися, що вона зараз робить, чи думає про нього, читаючи газети. Розмовляючи з ним, Ріе зрозумів, що й про свою дружину він теж говорить заялженими словами, чого раніше за ним не водилося. Не дуже вірячи телеграмам, які надсилала дружина, він телеграфував головному лікарю санаторію, де вона знаходилася. Той відповів, що стан хворої погіршився, але запевнив, що лікарі зроблять усе можливе, щоб зупинити хворобу. Ріе сховав цю звістку у своєму серці, і тільки нестерпною втомою міг пояснити те, що наважився розповісти про телеграму Грану. Сподіваючись підтримати доктора, Гран сказав, що тепер такі хвороби прекрасно лікуються. Ріе підтвердив це і додав, що розлука надто довго триває, можливо, якби він був поруч, то це допомогло б дружині боротися з хворобою, а зараз вона, напевне, відчувається дуже самотньою.

Інші знаходилися у подібному стані. Записники Тарру доводять, що він не втратив своєї допитливості, але коло його спостережень звузилося. Протягом цього періоду він цікавився тільки Коттаром. Готель, у якому жив Тарру, відвели під карантин, і він переселився до доктора Ріе. Вечорами тільки ввічливість примушувала його слухати Грана і Ріе, які розповідали про свою роботу, і при першій же нагоді він переводив розмову на дріб'язкові факти оранського життя, які цікавили його завжди.

Ріе помітив, як постарів і втомився Кастель, у день, коли той прийшов сповістити, що вакцина готова. Вони вирішили випробувати її на маленькому синові слідчого Отона, якого тільки доставили у лазарет, хоча сам Ріе вважав цей випадок безнадійним. Кастель заснув, як тільки вони вирішили основне питання, і Ріе почав викладати статистичні дані. Ріе дивився на свого постарівшого друга і відчув, як боляче стиснулося його горло. Саме такі випадки показували Ріе, як він сам втомився. Почуття виходили з-під контролю, стягнуті у вузол, вони іноді проривалися, віддаючи його під владу емоцій, яким він вже не був господар. Ріе розумів, що на певному етапі він покінчив із функцією цілителя. Тепер він міг тільки поставити діагноз і приректи на смерть. Його благали допомогти, вилікувати, але він не міг цього зробити, він приїздив до хворого лише для того, щоб дати розпорядження про ізоляцію. І ненависть, з якою дивилися на нього, нічим не могла зарадити, бо серце його билося для того, щоб бачити двадцять годин на добу, як помирають люди, створені для життя.

Страшним наслідком виснажливої втоми, яка заволоділа поступово всіма, було нехтування основними правилами боротьби з чумою, які самі і встановили. Інколи, наприклад, вони їхали до хворого, не вдавшись до запобіжних заходів, тільки тому, що попередили їх в останню хвилину, і вони не хотіли гаяти часу і заїжджати на медичний пункт, щоб зробити профілактичний укол. Саме тут приховалася справжня небезпека, бо боротьба з чумою робила борців особливо сприйнятливими до зараження. "Власне кажучи, вони сподівалися на випадок, а випадок і є випадок". Втім, у місті залишився один чоловік, що не виглядав ні втомленим, ні похмурим, а, навпаки, втілював собою задоволення життям. Це був Коттар. Він тримався трохи відокремлено, але стосунків з людьми не переривав. Особливо його притягував Тарру, який, незважаючи на страшну втому, не втратив властивої йому сердечності і зацікавленості людьми, тому був обізнаний в усіх справах Коттара. У записниках Тарру часто розповідається про Коттара. Він навіть виклав своє розуміння його переживань і роздумів під заголовком "Нотатки про Коттара і чуму". Своє загальне враження від Коттара він передав так: "Ось людина, яка зростає". А Коттар виклав свої сповідальні думки у таких словах: "Звичайно, не все тепер добре. Але хоча б усі в одній ямі сидимо". Тарру підкреслює, що Коттару загрожує така сама небезпека, як і іншим людям, але його втішає те, що він не переживає свій страх на самоті, що його почуття збігаються з почуттями всіх людей. До того ж Коттар був упевнений, що чума його не візьме, бо, на його думку, людина, хвора на яку-небудь страшну хворобу або піддана якомусь страху, захищена таким чином від інших хвороб або страхів. Ця ідея підтримувала Коттара, і він хотів тільки не віддалятися від людей, бо краще бути в облозі разом з усіма, ніж самотнім арештантом. Він споглядав на всіх мешканців міста, на їхній страх і розгубленість, із вершини свого власного досвіду, бо всі ці почуття він уже давно пережив. Тарру намагався переконати Коттара, що тільки чиста совість робить людину часткою людської спільноти. Коттар був упевнений, що єдиний засіб об'єднати людей — це наслати на них чуму. І Тарру розумів, яким зручним і привабливим тепер було життя для Коттара, тому що той бачив, що реакція всіх людей на події збігається з тим, що він сам пережив. Люди прагнули людського тепла і боялися будь-яких контактів, таким чином, людину самотню і водночас знесилену самотністю чума робить спільником. Коттар був спільником усього, що відбувалося тепер у місті: життя, якого він прагнув кілька місяців тому, життя заради насолоди стало нормою для всіх мешканців Орану. Тарру відзначав, що Коттар, напевне, починає любити цих людей, які зрозуміли, що їхня свобода й життя знаходяться на крок від загибелі. Коттар раніше від цих людей пережив подібне і вважає природним, щоб і інші люди теж це пережили. Свої нотатки про Коттара Тарру завершує яскравою ілюстрацією, яка відбиває спільність почуттів Коттара і зачумлених. Одного разу Коттар запросив Тарру в оперу, де ставили глюківського "Орфея". Театральна трупа приїхала на гастролі в Оран і несподівано застрягла тут через чуму, тепер її обов'язком було раз на тиждень давати виставу. І хоча кожного разу це було одна і та сама опера, глядачі заповнювали весь зал. Тут, у театрі, було легше вдавати, що чуми не існує. Дами, одягнені у прекрасні туалети,

виглядали красунями і забували свої страхи. Чоловіки у фраках набували впевненості, якої не відчували у реальному житті. Того разу все було, як завжди. Можливо, прискіпливі знавці і почули б в арії Орфея надмірний пафос, коли він звертався до влади царства померлих. Та глядачі нічого не помітили, аж доки Орфей, який уже втратив Евридику, не почав останньої арії. Спочатку голос його тремтів. Потім він зробив крок у напрямку до глядачів і впав посеред непотрібних уже декорацій. Спочатку мовчки й поважно, як після церковної служби, глядачі почали виходити із залу. Але хтось закричав, і тоді люди забули свою поважність і кинулися у двері, штовхаючи один одного. Тарру й Коттар тільки встали зі своїх місць і наче побачили життя Орану: на сцені — чума у вигляді помираючого актора, а у залі непотрібна тепер розкіш.

Протягом серпня Рамбер допомагав Ріе. Він тільки просив доктора дати йому вихідний день, коли повинна була відбутися зустріч із брата-ми-стражниками. У призначений час Гонсалес і журналіст ще здалеку побачили братів, які йшли, сміючись, на зустріч. Брати сказали, що на цьому тижні вони не чергують, тому треба знову зачекати. Але один із братів запропонував Рамберу тепер же піти разом із ними, щоб потім не шукати їхньої домівки.

Брати жили біля воріт, що виходили на приморське шосе, у маленькому прохолодному будиночку. Мати їх, привітна сухенька стара жінка, приготувала рис, і Гонсалес дуже здивувався, бо подібні речі давно вже зникли в Орані. Брати запевнили, що коли живеш біля воріт, завжди можна чимось розжитися. Рамбер із сумом думав, що тут йому доведеться чекати ще цілий тиждень. Але чекати довелося більше, бо чергування через нестачу людей стали більш тривалими, і брати заступили у караул тільки через два тижні. Протягом цього часу Рамбер наполегливо працював. Про своє скоре звільнення він нікому не розповідав. Але доктору Ріе він розказав, як напився після першого напруженого тижня роботи, як йому тоді здалося, що він захворів на чуму, і якою безглуздою була його реакція — він кинувся на площу і закричав на весь голос, закликаючи свою дружину через стіни зачумленого міста. Повернувшись додому, він не знайшов жодної ознаки хвороби, і йому стало соромно. Доктор сказав, що розуміє його реакцію. Потім передав слова слідчого Отона, який не радив Рамберу вештатися серед контрабандистів. Рамбер запитав, що б це могло означати. Ріе відповів — тільки одне: йому слід поквартитися. Уже на порозі Рамбер запитав доктора, чому той не заводить цій утечі з міста, адже він має таку можливість. Ріе відповів, що це не його справа, коли журналіст вибрав щастя, він же не має права вирішувати, що добре, а що погано. Рамбер запитав, чому ж тоді він радить поквартитися. Ріе відповів, що можливо тому, що й сам хоче щось зробити для щастя.

Наступного дня вони не поверталися до цієї розмови, хоча і працювали разом. Через кілька днів Рамбер оселився в маленькому будиночку стражників. Він змушений був нікуди не виходити, і весь день перебував один або розмовляв із старенькою матір'ю братів. В очах старої розквітала посмішка, коли вона дивилася на Рамбера. Іноді вона запитувала журналіста, чи не боїться він заразити свою дружину. Рамбер відповідав, що, звичайно, ризик існує, але якщо він залишиться, то, можливо, вони

ніколи вже не побачаться. Стара розпитувала, чи мила його дружина, чи він вважає її гарною, чи вірить у Бога. Рамбер відповів, що дружина мила і приваблива, а у Бога він не вірить. Тоді стара сказала, що у такому випадку йому дійсно треба їхати до неї, наче зрозуміла: більше Рамберу нічим жити. Настав день, коли брати призначили остаточно день і годину звільнення Рамбера: один з двох постових, які чергували разом з братами, захворів на чуму, а другого направили в карантин, тому ніхто не заважатиме здійсненню їхніх планів. Тоді Рамбер вперше вирішив залишити маленький будиночок і пішов до Ріе, брати попередили його, щоб не спізнився. Мати доктора сповістила, що доктор у лазареті. Рамбер побачив перед лазаретом юрбу, яку намагався розігнати вартовий, але люди лише ходили по колу і не наважувалися залишити тих, хто страждав за стінами лазарету. Журналіст показав свою перепустку, і вартовий пропустив його в кабінет Тарру. Тарру здивувався, побачивши журналіста. Рамбер сказав, що хотів би побачити Ріе. Тарру просив не турбувати доктора, якщо справу можна вирішити без нього, бо Ріе страшенно втомився. Зайшов санітару масці і передав картки померлих вночі. Тарру теж виглядав дуже стомленим, він подивився на картки і сказав, що тепер вони можуть тільки вести облік. Потім запитав, коли Рамбер їде. Той відповів, що незабаром, точніше сьогодні вночі. Тарру сердечно порадив і просив Рамбера застерегтися. Рамбер здивувався щирості цих слів і попросив дозволу все ж побачити Ріе. Тарру повів його у лазаретні палати, де доктор розтинав чумні бубони. Ріе подивився на Рамбера і запитав, чому він ще тут. Тарру сказав, що сьогодні увечері той буде вже далеко. Рамбер додав: "Теоретично" і попросив дозволу переговорити з доктором. Через кілька хвилин вони вже сиділи у машині Ріе. Тут Рамбер і сказав, що він вирішив нікуди не їхати, а залишитися разом з усіма, бо йому буде соромно, якщо він поїде, це завадить йому і кохати ту, яку він залишив. Ріе твердо і впевнено відповів, що це зовсім не соромно — надати перевагу щастю. Але Рамбер знав, що соромно бути щасливим одному. Тарру, який вів машину і мовчав до цього, зауважив, що, якщо Рамбер хоче розділяти людське горе, йому ніколи не вистачить часу для щастя, тому треба обирати що-небудь одне. Рамбер відкрив друзям те, що він сам відчув, коли працював у карантині: раніше він не почувався у місті своїм, йому здавалося, що чума його не стосується, але тепер він знає, щодо цієї історії причетні всі. Йому ніхто не відповів. Мовчки вони доїхали до дому доктора. Ріе втомлено проговорив, що якщо Рамбер вирішив залишитися, хай залишається. Потім подивився у вікно і додав, що на світі немає, напевне, нічого вартого того, щоб відмовитися від кохання, але він сам відмовився. Він не знає, чому так сталося, але це факт. Рамбер запитав, які ж з цього висновки. Та Ріе не міг і не хотів робити висновків, бо був переконаний, що тепер треба лікувати, це зараз найголовніше.

Опівночі Тарру і Ріе дали Рамберу план кварталу, який він мав інспектувати. Тарру подивився на годинник і запитав, чи попередив Рамбер, що не поїде. Той опустил очі і сказав, що послав записку ще до того, як поговорив з ними.

Вакцину Кастеля випробували тільки наприкінці жовтня. Це була остання надія доктора Ріе, він був переконаний, що у разі невдачі місто цілком залежатиме від примх

чуми, і вона або пануватиме ще довгі місяці, або без поважних причин сама відступить.

Напередодні того дня, коли Кастель прийшов до Ріе, захворів син слідчого Отона. Шануючи накази влади, слідчий викликав лікаря, як тільки побачив перші ознаки хвороби. І коли Ріе підтвердив його побоювання, промовив тільки, що треба зробити все, що робиться у таких випадках. Ріе намагався не дивитися на мати хлопчика, яка тільки повернулася з карантину, де перебувала після хвороби й смерті своєї матері, але змушений був сказати їй, що треба скласти деякі речі. Вона кивнула головою. Перш ніж піти від них, Ріе, не втримавшись, запитав, чи не треба їм чого. Отон насилу відповів: "Нічого, тільки врятуйте мою дитину".

Карантин був формальністю, доки до справи не взялися Ріе з Рам-бером, тепер там правила виконувалися ретельно. Тому доктор пояснив Отону, що всі члени родини повинні бути ізольовані один від одного. Мадам Отон і їхню дочку розмістять у карантині в готелі, там керує Рамбер. А самому слідчому належить відправитися у табір для ізольованих, який улаштувала префектура на міському стадіоні. Умови там погані, за що доктор і вибачився перед Отоном. Але той сказав, що правила є правила.

Хлопчика перевезли у додатковий лазарет, який розташували у приміщенні школи, і після двадцяти годин боротьби Ріе зрозумів, що цей випадок безнадійний. Ось чому доктор вирішив випробувати на ньому вакцину Кастеля. У той же день хлопчику зробили перше вливання, Тарру, Ріе і Кастель провели з хворим усю ніч, а на світанку біля нього зібралися всі, щоб побачити результати вирішального дослідження. Спочатку зайшов отець Панлю, за ним Жозеф Гран і Рамбер. Хлопчик дуже страждав. Їм вже не раз доводилося бачити смерть дітей, але всі вони вперше знаходилися біля хворої дитини протягом усієї хвороби, хвилина за хвилиною. Тому страждання безвинного створіння вони сприймали особливо гостро — їм було соромно. Раніше цей сором був якийсь потаємний, тому що ніколи вони не дивилися агонії в обличчя. Хлопчик корчився, трясся у лихоманці, а вони нічим не могли зарадити. Після третього нападу лихоманки, особливо сильного, сльози виступили йому на очі і він ліг у позу розп'ятого. Тарру нагнувся і витер своєю великою рукою піт і сльози з маленького обличчя. Кастель спробував заговорити, але голос не послухався старого лікаря, йому довелося довго відкашлюватися. Потім він запитав Ріе, чи не було ремісії. Ріе відповів, що хлопчик опирається хворобі значно довше, ніж інші. Панлю глухо вимовив, що якщо хлопчику судилося померти, він буде страждати довше. Ріе різко повернувся до святого отця і хотів щось сказати, але втримався, хоча було видно, як важко йому було промовчати, він знову обернувся до дитини.

У палаті розливалось денне світло. Ще п'ятеро хворих, які лежали на сусідніх ліжках, стогнали стримано, і здавалося, що вони змирилися з хворобою. Одна тільки дитина билася з чумою, віддаючи боротьбі останні сили. Ріе час від часу брав хлопчика за руку, слухаючи його пульс. Особливої потреби у цьому не було, але це допомагало доктору вийти зі стану безсилля: коли він закривав очі, йому здавалося, що серце дитини б'ється у його власних грудях. Він намагався віддати дитині свої сили, але через хвилину відчував, що його зусилля даремні, тоді він відпускав тоненьку руку і відходив

на своє місце.

За вікном настав спекотний ранок. Вони чекали. Хлопчик наче заспокоївся. Маленькі пальці, схожі тепер на пташині пазурці, обережно перебирали ковдру. Але раптом хлопчик скорчився, вперше за ранок відкрив очі і подивився на Ріе. Майже відразу він закричав. Цей крик, здавалося, вирвався не з дитячих грудей, а від усіх людей відразу. Ріе стиснув зуби. Тарру відвернувся. Кастель закрив очі. А отець Панлю став на коліна і голосом, який перебив навіть цей крик, промовив: "Господи, врятуй цю дитину!".

Хлопчик кричав, і у палаті захвилювалися інші хворі. Через деякий час усі волали так, що перекрили молитву отця Панлю й голос Ріе, який наче очманів від втоми й відрази до страждань. Раптом хворі замовчали, тільки тут доктор зрозумів, що крики хлопчика майже стихнули. Навкруги знову застогнали, але вже стиха, і було це схоже на відлуння страшної боротьби, яка тільки-но скінчилася. Бо боротьба хлопчика за життя припинилася. Кастель подивився на дитину і сказав, що це кінець. Відкритий дитячий ротик уже мовчав, а на очах ще не висохли сльози. Отець Панлю перехрестив хлопчика, підібрав сутану і пішов геть. Тарру подивився на Кастеля і сказав, що все треба розпочинати спочатку. Старий лікар невпевнено похитав головою. Ріе вийшов із палати з таким страшним обличчям, що коли він обігнав у коридорі отця Панлю, той не втримався й схопив його за лікоть, намагаючись підтримати. Ріе озирнувся і з ярістю кинув священику в обличчя, що у цього хлопчика не було гріхів! Він відвернувся від Панлю і пішов у шкільний садок. Там сів на лаву й обтер піт із чола. Йому хотілося кричати, аби тільки розірвався тугий вузол, який стягнув йому серце. Ріе тупо сидів на лаві, коли почув позаду голос Панлю, той запитував, чому доктор говорив із ним так гнівно, адже священик теж страждав, дивлячись, як помирає дитина. Ріе вибачився й сказав, що втома це теж божевілля, тому інколи він не здатен відчувати нічого, крім протесту. Панлю погодився, що дійсно, те, що вони бачили, не може не викликати протесту, але, можливо, люди повинні любити те, чого не можуть осягнути розумом. Ріе різко виструнчився й подивився на Панлю, голос і погляд його сповнилися силою й пристрастю, коли він сказав, що має зовсім інше уявлення про любов, тому ніколи не зможе прийняти світ, в якому катують дітей. Обличчя Панлю болісно стиснулося, і він сказав: "...я зрозумів, що називається благодаттю". Але Ріе знову втомлено сів на лаву і заговорив більш лагідно. Йому не відпущено благодаті, але вони зараз працюють разом, і те, що об'єднує їх, лежить поза межами молитви і богохульства. Отець Панлю сів поруч із доктором і схвилювано сказав, що той теж працює над спасінням людини. Ріе не погодився, бо він не має таких гучних гасел, він дбає лише про здоров'я людини. Панлю хотів сказати ще щось, але не зміг. Він підвівся з лави й очі його блиснули. Ріе встав теж і попросив ще раз пробачення, запевнивши, що більше такого ніколи не буде. Панлю потиснув доктору руку і сумно зауважив, що він не зміг нікого переконати. Доктор відповів, що це немає ніякого значення, адже вони зараз разом страждають і борються проти зла і смерті, і навіть Бог не може їх розлучити.

Відтоді як отець Панлю вступив до санітарної дружини, він віддавав всі сили

боротьбі з чумою, завжди був серед зачумлених. Він думав і про можливість власної смерті, але зовні завжди виглядав спокійним. Але з того дня, коли він спостерігав кілька годин смерть дитини, щось у ньому зламалося. У ньому відчувалося внутрішнє напруження. Якось він сказав Ріе, що пише новий трактат на тему, чи повинен священник звертатися до лікаря. Ріе зацікавився, бо йому здалося, наче за цими словами приховано більше, ніж хотів сказати Панлю. Тоді священник запросив його на проповідь для чоловіків, сподіваючись, що Ріе буде цікаво.

Друга проповідь отця Панлю прийшлася на вітряний день. У церкві зібралося набагато менше народу, ніж перший раз. Це пояснювалося тим, що, по-перше, до проповідей про чуму вже звикли, а по-друге, релігію у зачумленому місті замінили марновірством. Люди не ходили у церкву, але охоче носили амулети із зображенням святих, бо ті давали надію їм особисто, навіть коли все місто загине від чуми. Так само охоче читали пророцтва святих отців церкви, Нострадамуса і святої Одилії, бо об'єднував їх всіх утішний підсумок. Хоча сама чума не визнавала ці розрахунки.

Тому, коли Ріе зайшов у собор, він відчув, як вітер вривається через вхідні двері і вільно гуляє серед присутніх. Ріе сів на лаву і побачив, як на кафедру піднявся отець Панлю. Присутні відзначили, що тон священника був роздумливий, наче він вагався говорити. У першій проповіді отець Панлю, звертаючись до пастви, говорив "ви", а тепер — "ми".

Голос отця Панлю ставав сильнішим і більш впевненим під час проповіді. Спочатку він нагадав, що чума вже кілька місяців панує в місті, і за цей час усі краще познайомилися з нею, тому тепер повинні краще зрозуміти те, що вона говорить. Він не зрікається того, що промовив у першій проповіді, але змушений визнати: тоді він не мав належного співчуття і не так добре розумів чуму. Він і тепер повторює, що найважче випробування — благо для християнина. Вітер грюкав дверима церкви, і тому Ріе не дуже добре розчув, як отець Панлю сказав, що чуму не треба якось тлумачити, бо воля Бога не підлягає тлумаченню. Неможливо зрозуміти, за що Бог насилає страждання невинній дитині. Він, Панлю, не візьме на себе сміливість сказати, що за ці страждання дитина буде нагороджена вічним блаженством, бо не впевнений, чи можна вічними райськими блаженствами відплатити за мить дитячих страждань. Надивившись смертей і страждань, священник може сказати тільки так своїй пастві: "Настав час. Треба або у все вірити, або все заперечувати... А хто наважиться заперечувати все?.."

Ріе на мить здалося, що святий отець договориться зараз до ересі. Але Панлю вів далі: релігія чуми не може залишатися звичайною релігією, вона мусить стати несамовитою, такою, що не знає компромісів, не визнає маленьких і великих гріхів. Кожен гріх смертний, всяка байдужість злочинна.

Отець замовк, і Ріе почув, як стогне вітер. Але Панлю знову заговорив: страждання дитини нівечать розум і серце, але через них треба пройти, щоб зробити головний вибір. Тільки так людина прийде до справжньої віри, якщо не хоче позбутися бога. Страждання дитини — це духовний хліб, без якого душа б померла від духовного

голоду.

Приглушений шум, який супроводжував кожну паузу проповіді, став відчутнішим, але святий отець заговорив із новою силою, він поставив себе на місце своїх слухачів і запитав, як же поводитися під час чуми. Він упевнений, що першим словом буде слово "фаталізм", але фаталізм активний. Це означає, що не слід відмовлятися від застережних заходів, не слід падати на коліна і чекати подальшого розвитку подій. Треба намагатися робити добро, а решту покласти на Бога. Під час чуми не може бути сторонніх. Любов до Бога — важка любов. Вона вимагає зречення від своєї особистості. Але тільки Бог може звільнити від жаху страждання й загибелі дітей. Це жорстока віра в очах людей, але саме така потрібна Богу, до такої віри тепер є можливість наблизитися. Перед чумою всі рівні. Істина народиться з очевидної несправедливості. Ось чому у багатьох церквах півдня Франції загиблі від чуми поховані під плитами церковних хорів, і священники звертаються до пастви з висоти цих могил, й істини, які вони проповідують, народжені у цьому попелі, куди внесли свою частку і маленькі діти.

Коли Ріе виходив із церкви, шквальний вітер увірвався у розчинені двері, ударив в обличчя прихожанам. Він нагнав пахощі дощу, і ті, хто молилися, знали, яким відкриється перед ними місто. Попереду Ріе йшли старий священник і молодий диякон, вони боролися! з вітром, але старий не припиняв обговорювати щойно почуту проповідь. Він віддав належне красномовності отця Панлю, але його вразила сміливість думок проповідника, бо відчув не стільки силу його переконаності, скільки тривогу. Молодий диякон запевнив, що часто буває у Панлю і помітив еволюцію його поглядів, трактат священника буде ще більш сміливим, можливо, він навіть не отримає дозволу церковної цензури. Старий допитувався, яка ж головна ідея твору. Молодий диякон відповів не відразу, він зрозумів Панлю так: якщо служитель Бога звертається по допомогу до лікаря, то тут явне протиріччя.

Тарру, якому Ріе переказав проповідь отця Панлю, зауважив, що сам знав священника, який зрікся віри під час війни, коли побачив, як юнак втратив очі. Тарру додав, що Панлю правий: коли невинна дитина втрачає очі, то християнин або повинен зректися віри, або погодитися теж залишитися без очей. Панлю не хоче втрачати віри, тому він піде до кінця, саме це він і хотів усім сказати, зауважив Тарру.

Це зауваження допоможе зрозуміти подальші сумні події і поведінку отця Панлю, яка здалася загадковою навіть тим, хто близько знав його. Через кілька днів після проповіді отець Панлю задумав перебратися на нову квартиру. Так само як Тарру змушений був виїхати з готелю й оселитися у доктора Ріе, так і отець Панлю змушений був залишити свою квартиру, відведену йому орденом, і оселитися у завзятої богомолки. У нове житло він приніс із собою почуття втоми й страху. У перший же вечір ця богомолка почала вихвалити пророцтва святої Одилії, але він виказав нетерпіння, що пояснювалося, звичайно, втомою. Це прикро вразило його квартирну хазяйку, і він втратив її повагу. І як він не намагався потім загладити свою провину, йому не вдалося домогтися навіть нейтралітету.

Усі подальші події відомі тільки з розповідей цієї квартирної хазяйки. Одного ранку

вона довго чекала святого отця і, стурбована тим, що він так довго не виходить із спальні, наважилася постукати у двері й увійти до його кімнати. Отець Панлю не вставав після безсонної ночі, важко дихав, а обличчя його палало. За її словами, вона досить увічливо запропонувала викликати лікаря, але він різко відмовився. Їй не залишалося нічого, як залишити його. Але через деякий час він сам покликав її і просив пробачити за нечемність, запевнив, що він не знайшов у своїй хворобі жодного симптому чуми, напевне, він дуже втомився і йому необхідно відпочити. Стара дама відповіла, що вона нічого не боїться, адже її доля й життя в руках Бога, лікаря вона ж запропонувала викликати, бо відчуває відповідальність за нього, якщо вже шляхи їхні зійшлися. Панлю промовчав, тому вона знову запропонувала викликати лікаря, вважаючи це своїм обов'язком. Священик знову відмовився, але спробував пояснити своє небажання бачити лікаря, хоча вона не дуже зрозуміла ці пояснення. Виходило так, що він відмовляється від допомоги лікарів, бо це суперечить його принципам. Вона вирішила, що він трохи втратив глузд від жару, тому принесла йому цілющого настою. Потім кожні дві години вона заходила до нього у кімнату. Її вразило хворобливе збудження святого отця і його дивний кашель, наче щось відірвалося йому у грудях. Здавалося, що в горлі застрягли шматки вати, яку він намагається викашляти. Після нападів кашлю він падав на подушки, але через мить трохи підводився і зосереджено дивився на стіну, і збудження його, здавалося, у цей час ще більше зростало, ніж під час нападів. Надвечір вона ще раз запропонувала викликати лікаря, але отець Панлю, задихаючись, відмовився. Тоді квартирна хазяйка вирішила дочекатися ранку, і, якщо стан хворого не зміниться на краще, зателефонувати у відповідні служби. Вона мала намір заходити до хворого і вночі, та лягла на хвилинку відпочити, а прокинулася тільки вранці. І відразу кинулася до хворого. Отець Панлю, дуже блідий, лежав, не рухаючись. За словами хазяйки, вигляд він мав такий, наче його били всю ніч, і він втратив можливість реагувати на дійсність. Коли ж вона запитала, як він почувається, то той відповів, що погано, але лікаря кликати не треба, хай його відправлять у лазарет відповідно до існуючих правил. Стара кинулася до телефону, і через деякий час приїхав Ріе. Отець Панлю зустрів його байдуже. Доктор оглянув хворого і, на своє здивування, не знайшов жодного симптому чуми, крім задушливого кашлю. Проте загальний стан був такий, що надії на одужання не залишалося. Доктор сказав священику, що ознак чуми немає, але немає і впевненості, що це не чума, тому хворого необхідно ізолювати. Ріе зробив необхідні розпорядження і сказав Панлю, що залишиться з ним. Очі хворого наче посміхнулися, але він сказав, що у слуги Господа не може бути друзів, бо всі свої почуття він спрямовує на віру. Потім він попросив дати йому хрест з розп'яттям і більше не вимовив ні слова ні тепер, ні в лазареті, де він підкорився усім процедурам, але хреста з рук не випускав. Ріе мучили сумніви: чума це чи не чума. Ввечері стан Панлю погіршав. Лихоманка трясла його, але він байдуже дивився навкруги. Він нарешті зміг викашляти все, що заважало йому дихати, але викашляв разом із кров'ю. Вранці санітари знайшли мертве тіло, погляд його очей був байдужим. На картці написали, що випадок цей сумнівний.

У тому році день усіх святих, день, коли поминають померлих, пройшов не так, як завжди. Звичайно, що важливу роль відіграла погода: пізня спека несподівано змінилася прохолодою. На вулицях з'явилися перші дощові плащі, і незабаром все місто шурхотіло від прорезинених блискучих тканин. З'ясувалося, що газети надрукували повідомлення про те, яку середні віки лікарі використовували промаслений одяг, щоб запобігти зараженню. Власники магазинів використали це повідомлення і викинули на прилавки усякий непотріб, що вийшов з моди, за допомогою якого люди намагалися захиститися від зарази.

Було очевидно, що прийшла осінь, але всі знали, що на цвинтар ніхто з живих не піде. Раніше у цей день живі намагалися винагородити покійного за самотність і забуття, в яких він перебував протягом довгих місяців. У тому році ніхто не хотів думати про померлих, бо покійників не забували. Коттар, який, на думку Тарру, ставав злим на язик, сказав, що тепер кожний день — свято померлих.

Чума досягла вищого щабля і зупинилася на ньому. Дехто вважав, що це добрий знак. Доктор Рішар був упевнений, що крива смертності, піднявшись, пішла рівно, бо епідемія, вважав він, більше не зростатиме, їй залишається тільки падати. У цьому він бачив заслугу доктора Кастеля і його нової вакцини. Сам Кастель не робив ніяких прогнозів. Префектура, яка давно вже хотіла заспокоїти оранців, що було дуже важко, зважаючи на чуму, запропонувала зібрати всіх лікарів, щоб вони зробили відповідну доповідь, але раптом чума забрала доктора Рішара, і саме тоді, коли смертність стабілізувалася на вищому щаблі. Після цього випадку міська влада піддалася песимізму, такому ж необґрунтованому, як і оптимізм, який захопив її тижнем раніше. Доктор Кастель тільки більш ретельно виготовляв свою вакцину. Санітарна служба, організована Ріе, справлялася зі своїми обов'язками саме тому, що епідемія стабілізувалася. Лікарі й санітари могли хоча б сподіватися, що більших зусиль, ніж тепер, від них не вимагатимуть, бо вони на більше вже не здатні і працювали на межі можливого. Легенева чума розповсюджувалася значно швидше, ніж бубонна, тому, на перший погляд, епідемія повинна була ширитися, але бубонна чума стала зустрічатися рідше, то й підсумок збалансувався.

Міській же владі було про що піклуватися — продовольчі проблеми зростали. Спекулянти пропонували продукти за шалені гроші. Бідні попали у скрутне становище, багаті майже ні у чому не мали нестатку. Здавалося, чума повинна була зрівняти людей, але вийшло навпаки, епідемія збудила у серцях людей почуття несправедливості. Безумовно, всі були рівні перед смертю, але цих рівних прав ніхто не бажав. Бідні почали мріяти про сусідні міста й селища, де хліб не коштує таких шалених грошей і люди живуть вільно. На стінах будинків почав з'являтися лозунг: "Хліба або волі", інколи його кричали у спину префекту. Ця іронічна фраза стала гаслом кількох маніфестацій. Газети ж запевняли, що оранці показували приклад холоднокривності й витримки. Тарру у своїх записниках дає точне уявлення про "холоднокривність і витримку" оранців: приклади він знайшов у карантинах і таборах ізоляції.

У своєму щоденнику Тарру розповів про відвідування такого табору, який префектура улаштувала на міському стадіоні, куди він ходив разом із Рамбером. Стадіон розташований біля міських воріт і одним боком виходить на вулицю, де бігають трамваї, а другим на пустир; він огорожений високою стіною, і достатньо було поставити вартових біля кожних воріт стадіону, щоб запобігти втечам. Ті, хто знаходився за стінами, були приховані від нечемної цікавості перехожих, але мали змогу чути, як їдуть трамваї, як ідуть на роботу люди, таким чином вони знали, що життя за стінами продовжується, але для них воно недоступне.

Тарру й Рамбер вирішили піти на стадіон у неділю, після обіду. З ними ув'язався і Гонсалес, той самий футболіст, якого розшукав Рамбер і вмовив узяти на себе нагляд за зміною караулу біля воріт. Рамбер обіцяв познайомити його з начальником табору, щоб узгодити сумісні дії. Усі стадіони міста були реквізовані владою, і Гонсалес почувався майже неробою, тому і погодився працювати з Рамбером. Коли він зустрів Тарру й Рамбера, то дивлячись у небо, зауважив, що така погода саме для футболу, потім пригадав, як у цей самий час, звичайно до чуми, починав переодягатися, готуючись до матчу. Дорогою він пригадав чимало милих його серцю подробиць, пов'язаних із футболом: пахощі розтирок, смак води у перерві між таймами, шум болільників на трибунах, яскраві барви футбольної форми на тлі зеленого поля. Біля воріт стадіону діти гралися у футбол, м'яч полетів у бік, і Гонсалес не полінувався збігати за ним й влучно вдарити, посилаючи його дітям.

Вони увійшли на стадіон. Усі трибуни були повні, але на полі стояли червоні палатки, в яких виднілися вузли з пожитками і ноші. Більшість інтернованих знаходилися на трибунах, де краще було ховатися від спеки й дощу, але після вечері всі повинні були розходитися по палатках. У тих, хто сидів на трибунах, був вигляд, наче вони чекали чогось. Тарру запитав Рамбера, що інтерновані роблять цілими днями. Той відповів — нічого. І дійсно, більшість чоловіків сиділи, опустивши руки, розкривши пусті долоні. Рамбер сказав, що спочатку тут можна було оглухнути від розмов, але коли табір переповнився людьми, ніхто вже нікому не співчував і не довіряв. Доводилося мовчати і підозріло коситися на сусіда. Здавалося, навіть із сіренького, але променистого неба на цей червоний табір хтось сіє недовіру й підозрілість. Усі ці люди мали однаковий вираз обличчя: наче вони намагаються виправдатися у чомусь і мучаться від страху. Вони ні про що не думали, бо не могли думати весь час про смерть, а на більше вони тепер не були здатні. Тарру зрозумів: найстрашніше те, що їх забули і вони це знають. Ті, хто їх знав, забули, тому що треба було думати про інше, це природно. Ті, хто їх люблять, теж забули, бо намагаються визволити їх із заточення і думають про те, як їх звільнити, а не про них самих. І це теж природно. На жаль, записує Тарру, ніхто не здатен ні про кого думати, навіть у страшних випробуваннях. Бо думати по-справжньому,— це означає не відволікатися ні на мить від своїх роздумів, ні на клопотання по господарству, мі на їжу, ні муху чи свербіння. Але Завжди будуть мухи й свербіння. Ось чому життя така складна штука. Тут у таборі це розуміли.

Начальник табору повідомив, що їх хоче бачити мсьє Отон. Тарру й Рамбер

залишили Гонсалеса у кабінеті начальника, а самі пішли на трибуни, де осторонь від усіх сидів Отон. Він був одягнений так само, як і раніше, навіть комірця не розстібнув, але волосся на скронях скуйовдилось, а один черевик розв'язався. Він просив передати доктору Ріе свою подяку за все, що той зробив для спасіння його сипа. Потім, не дивлячись на співрозмовників, запитав, чи дуже страждав Жак. Тарру відзначив про себе, що вперше чує ім'я сина Отона, і запевнив, що хлопчик зовсім не страждав. Коли вони пішли, слідчій залишався стояти й дивився на сонце, яке повільно сідало і наче вкривало золотом його обличчя. Тарру й Рамбер у супроводі начальника табору вже виходили зі стадіону, як зашумів гучномовець, той самий, що у кращі часи розповідав про результати матчу, і наказав інтернованим розходитися по палатках для вечері. Люди неквапливо і байдуже попрямували до палаток.

На стадіон насувалися сутінки. У мирне вечірнє повітря здіймався брязкіт тарілок і ложок. Тарру сказав, що треба якось допомогти Отону, але як допоможеш законнику.

Були у місті й інші табори, і їхнє існування, наче вантажем, лягало на душі оранців.

Між тим настав листопад, а з ним прийшли холодні ранки. Сонце тільки надвечір зігрівало повітря. В один із таких вечорів Тарру наважився розкрити свою душу доктору Ріе. Після довгого і виснажливого дня Тарру пішов разом з Ріе провідати старого астматика. Старий зустрів їх балачками, говорив про гарний заколот, що чекає на всіх, бо більшість незадоволені, що жирні куски попадають одним й тим самим, і говорив неупинно, доки доктор оглядав його. Потім Тарру і Ріе вийшли на терасу, звідки відкривався чудовий краєвид на місто і маяк. На їхніми головами горіли чисті зірки, а попереду виднілося море. Ріе сів і зауважив, що все виглядає так, наче чума сюди не завітала. Тоді Тарру і розпочав свою сповідь.

Тарру чому пережив ще до того, як попав у це місто. Проте існують люди, які або не розуміють, що це чума, або зжилися з таким станом, але є такі, які все знають і хочуть вирватися, змінити існуючий стан речей. В юності він ні про що таке не думав і жив із відчуттям особистої невинності. Батько його був помічником прокурора, тобто займав гідне місце серед людей. Але професія на ньому майже не позначилася, він був веселий і добрий, любив сина, намагався навіть зрозуміти його. Взагалі це була людини звичайна, яка у всьому дотримується середини. Втім, у батька було пристрасне захоплення: він вивчав залізничні маршрути за допомогою довідника Шекса. Він ніколи не подорожував, але міг без зупинки назвати час, коли прибуває поїзду будь-яку столицю Європи, відстань від однієї Столиці до іншої. Молодий Тарру вважав, що ця його перевага у галузі залізничного розкладу нічим не гірше будь-якої іншої. Коли Тарру виповнилося сімнадцять років, батько запропонував йому піти з ним у суд, де слухалася якась важлива справа. Батько сподівався, що це спонукає сина обрати професію, яку він сам колись обрав. Та відвідування суду дало поштовх для роздумів Тарру, що призвело до докорінних змін у його житті.

Від того дня пам'ять його утримала лише одне — образ підсудного. Він навіть не пам'ятає, у чому того звинувачували, але вперше зрозумів, що живу людину інші люди зрікають на смерть, і відчув свій нерозривний зв'язок з цим знедоленим. Це було

скоріше схоже на інстинкт, ніж на почуття. Батько Тарру в останній промові вимагав, щоб злочинцю відрубали голову, хоча і не вживав таких слів, а сказав красномовно: "Ця голова повинна впасти". Відтоді Тарру не міг бачити довідник Шекса, відтоді ж зацікавився правосуддям, особливо смертними вироками й стратами. Він знав, що його батько багато разів був присутній на страті, яку Тарру тепер вважав підлим убивством. Одного разу батько попросив у матері будильник, Тарру зрозумів, що батько на світанку знову повинен узяти участь у страті. Того ж дня він пішов із дому. Батько розшукав його, але син нічого не пояснював, тільки сказав, що коли його силою повернуть додому, він зважиться на самогубство. Зрештою батько відступив. Тарру бачив батька, коли приходив провідувати матір, він не мав на нього зла, тільки на серці йому було дуже сумно. Коли батько помер, Тарру взяв матір до себе, вона і тепер би з ним жила, якби теж не померла.

У вісімнадцять років Тарру, який, жив до цього у достатку, зазнав бідності і злиднів. Багато і наполегливо працював і через деякий час досяг успіху. Проте насправді його цікавили тільки смертні вироки. Він зайнявся політикою, бо не хотів бути "зачумленим". Тоді він вважав: якщо суспільство базується на смертних вироках, то треба боротися з таким суспільством. Він знайшов людей, які поділяли такі думки, і встав до їх лав у боротьбі, і залишався з ними тривалий час, і не було в Європі країни, де б Тарру не брав участі у боротьбі. Звичайно, він знав: у разі потреби у цій боротьбі теж виносяться смертні вироки, але його запевняли, що кілька смертей необхідні, щоб збудувати світ, де нікого не будуть убивати. Він намагався вірити, що це правда, але вагався. Одного разу йому довелося бути присутнім при страті, і тепер уже не підліток, а дорослий чоловік жажнувся. І Тарру зрозумів, що протягом довгих років він не боровся з чумою, а розносив її, бо сам залишався зачумленим. Зрозумів, що сприяв смерті тисяч людей, бо поділяв принципи й дії, які призводили до цих смертей. Відтоді він жив із відчуттям, наче йому стиснуло глотку. Коли ж говорив про свої сумніви з товаришами, вони знову запевняли, що треба дивитися у корінь, наводили докази, щоб допомогти проковтнути те, що застрягло в горлі. Але Тарру зрозумів, що якщо відступити хоча б раз, то краю цьому не буде. Тепер він знає, що мав рацію, бо розсудила їх історія: сьогодні вбивають наввипередки, всі захоплені шаленістю вбивства і не можуть чинити інакше. Тарру не міг прийняти ці аргументи і вирішив особисто для себе, що ніколи не погодиться хоча б з одним доказом доцільності людської бойні. Відтоді він не змінився, йому соромно, що був причетний до вбивств, хоча б і керувався найкращими намірами. З часом він помітив, що навіть найкращі з людей не можуть утриматися від убивства своїми або чужими руками, бо така вже логіка їхнього життя, і у цьому світі ми не можемо зробити жодного руху, не ризикуючи принести смерть. Коли ж зрозумів, що всі люди живуть у чумній заразі, він втратив спокій. Тепер Тарру намагається його знайти, зрозуміти людей і не бути жодному з них смертельним ворогом. Він знає, що треба намагатися не бути зачумленим, тільки у такий спосіб можна якщо не врятувати людям душу, то хоча б не спричинити зло, а можливо, навіть зробити і трохи добра. Тому чума в Орані нічого

нового йому не відкрила, хіба що тільки те, що треба боротися з нею поруч із Ріе. Кожен носить чуму, тому треба слідкувати, щоб мимоволі не передати зарази, бо цей мікроб існує в людині, як щось природне. Все інше: здоров'я, непідкупність, навіть чистота — все це продукт волі, яка не має права на відпочинок. Бути зачумленим дуже виснажливо, але ще важче намагатися не бути їм. Тому всі втомилися. А найбільше ті, що не хочуть бути зачумленими, і звільнити їх від цієї втоми може тільки смерть. Тепер Тарру знає, що нічого не вартий для цього світу відтоді, як відмовився вбивати. Історію робитимуть інші. Він знає також, що не годиться їм у судді, бо він не має над ними переваг, йому лише бракує якихось якостей, щоб бути вбивцею. Він примирився з цим і навчився скромності. Він вважає, що на планеті існують лихо, й жертви, і що треба намагатися не стати на бік лиха. Він багато чув багатослівних промов на захист убивства, але на кінець зрозумів одне — уся біда людей у тому, що вони не можуть користуватися простою мовою. Тоді він вирішив говорити й діяти ясно, щоб знайти вірний шлях. Тому він каже: існують тільки лихо й жертви і більш нічого. Якщо сказавши так, він сам стає лихом, то, принаймні, безвинним. Тарру впевнений, що повинна існувати третя категорія, категорія справжніх лікарів, але вони зустрічаються рідко, бо це найважче. Ось чому у всіх випадках він стає на бік жертв, щоб хоч якось зменшити лихо. Можливо, серед жертв він знайде дорогу до справжніх лікарів, іншими словами — знайде мир.

Тарру замовчав після своєї сповіді. Запала тиша. Потім доктор Ріе запитав, чи має Тарру уявлення, який треба обрати шлях, щоб прийти до миру. Той відповів, що має — співчуття.

Здалеку почулися сирени санітарної машини. Людські голоси злилися у загальний гул. Пролунали два постріли, і знову запала тиша. Двічі спалахнув маяк. Вітер набирав сили і почувся подих моря. Тарру несподівано просто сказав, що тепер його цікавить тільки одне — знати, як стають святим. Ріе зауважив, що Тарру не вірить у Бога. Той погодився, але його цікавить, чи можна бути святим без Бога.

Раптом недалеко спалахнуло світло і було чути, як біля воріт розпочалася бійка. Коли все затихло, Тарру зауважив, що таке ніколи не скінчиться, знову будуть жертви, бо такий уже у світі порядок. Доктор наче погодився з цим, але сказав, що він відчуває себе скоріш жертвою, ніж святим, можливо, він не має нахилів до героїзму і святості. Для нього важливо бути людиною. Відповідь Тарру здивувала доктора, йому навіть здалося, що той шуткує, коли сказав: "Ми обидва шукаємо одне й те саме, але я не маю таких високих претензій". Але обличчя Тарру було сумне й серйозне.

Знову налетів вітер і приніс пахощі моря. Тоді Тарру запропонував закріпити дружбу і всупереч усім заборонам піти викупатися у морі, адже не можна жити тільки чумою. Навіть коли людина завжди на боці жертв, вона не повинна обмежувати цим свою любов, бо інакше не варто боротися.

Через деякий час вони дісталися воріт порту і показали свої перепустки вартовому. Той, вагаючись, пропустив їх. Вони минули кучі діжок, від яких ішов запах риби й вина, і нарешті вийшли до моря. їм сподобалася скеля, яка стояла обличчям до моря.

Дивлячись на море і відчуючи під рукою каміння скелі, наче потрачене віспою, Ріе зазнав почуття якогось несамовитого щастя. Повернувшись до Тарру, він прочитав на серйозному обличчі друга вираз того самого щастя, яке не забуває нічого, навіть убивства.

Вони роздягнулися і Ріе першим увійшов у воду. Вода спочатку здалася йому холодною, але коли він почав плисти, йому стало тепліше і він зрозумів, що море зараз тепле, як ніколи, бо зібрало все тепло землі й літнього сонця. Він плив рівно, не поспішаючи. Потім почув, як у море кинувся Тарру. Тоді Ріе ліг на воду горілиць і дивився на небо, повне зірок і місячного сяйва. Коли Тарру наблизився, Ріе перевернувся і вони попливли поруч. Тарру плавав краще, тому доктору потрібні були додаткові зусилля, щоб не відстати. Кілька хвилин вони просувалися вперед в одному темпі, відрізані від міста й чуми. Але Ріе здався першим, вони повернули і повільно попливли назад. Тільки коли на їхньому шляху несподівано з'явилася холодна, наче льодяна, течія, вони прискорили темп.

Мовчки одяглися, мовчки направилися додому, але серця їх стали рідними. Коли вони помітили вартового чуми, Ріе здогадався, про що думає Тарру.— він, як і сам Ріе, думав, що хвороба забула про них, що це добре і що зараз знову доведеться братися за справу.

Дійсно, довелося братися за справу, бо чума ні про кого не забувала. У грудні вона просувалася вперед коротенькими стрибками, тому печі крематорію палали яскравіше, а у таборах оселялися нові бездіяльні тіні людей. Міська влада розраховувала, що холод зупинить чуму, та ці надії не справдилися. Доводилося знову чекати, проте посправжньому вже ніхто нічого не чекав, місто жило без майбутнього. Навіть коротка миттєвість дружби і спокою, яка випала на долю доктора Ріе, не мала майбутнього. Відкрили ще один додатковий лазарет, і доктор залишався наодинці тільки з тим чи іншим хворим. Однак Ріе помітив, що відтоді як чума перейшла здебільше у легеневу форму, хворі намагаються допомогти лікарю. Бубонна чума характеризувалася станом протрації і божевілля, тепер же хворі ясно уявляли, що їм на користь, і допомагали самі собі зменшити страждання. Всі вони просили пити і шукали тепла. Ріе і тепер страшенно втомлювався, але вже не почувався таким самотнім.

Наприкінці грудня Ріе отримав листа від слідчого Отона, строк карантину якого вже скінчився, але його не випускали, бо не могли встановити дату, коли він поступив у карантин. Дружина Отона, яка вже звільнилася, ходила у мерію, але їй суворо вказали на те, що помилок тут не припускають. Ріе попросив Рамбера владнати цю справу, і через кілька днів слідчий увійшов у кабінет доктора Ріе. На здивування доктора, Отон просив знову відправити його у карантин, тепер у складі добровільної дружини. Він не міг і не вважав за потрібне займатися тепер тим, чим займався до смерті свого сина, але й сидіти без діла теж не хотів. До того ж він сказав, що там, у карантині, він буде менше відчувати розлуку з маленьким Жаком. Ріе подивився на слідчого і майже не повірив тому, що побачив — в цих очах, які завжди мали холодний і байдужий вираз, тепер читалася ніжність. Доктор взявся клопотатися у цій справі.

До Різдва життя зачумленого міста майже не змінилося. Тарру встигав скрізь, і його присутність, доброта і спокій діяли на людей як ліки. Рамбер зізнався доктору, що через братів-стражників налагодив листування з дружиною, і запропонував Ріє відправити листа дружині у санаторій. Той погодився і вперше за довгі місяці взявся за перо, але, напевне, щось зникло з його лексику. Листа таки відправили, але відповідь затримувалася. Коттар багатів на своїх махінаціях і був задоволений життям. Грану ж Різдво не принесло радості.

У тому році Різдво не походило на християнське свято. Раніше воно об'єднувало людей, багатих і бідних, а тепер багатим доводилося приховувати від бідних ганебну розкіш свого свята. Навіть у церквах різдвяні моління перекривав плач. Тільки діти гралися на вулицях міста, і ніхто не наважився нагадати їм про такого Бога, яким він був до чуми: доброго і щедрого, давнього, як людське горе, і вічно нового, як надія.

Напередодні Різдва Гран не прийшов у призначений час. Ріє зайшов до нього рано вранці, але вдома не застав. Тоді Ріє підняв всіх на ноги. Близько полудня у лазарет заскочив Рамбер і сказав, що бачив Грана здалеку, але загубив його. Ріє і Тарру кинулися на пошуки.

. Виходячи з машини, доктор побачив Грана біля вітрини магазину іграшок, обличчя старого чиновника було мокре від сліз. Ріє зрозумів, про що думає Гран, бо пригадав його розповідь, як багато років тому біля вітрини магазину напередодні Різдва відбулися заручини Грана й Жанни. Доктор не сумнівався, що серед безумства чуми Гран чує чистий голос нареченої. Ріє теж подумав, що світ без любові — це мертвий світ, і неминуче приходить час, коли всупереч усьому хочеш хоча б пригадати рідне обличчя, щоб серце втішилося ніжністю. Гран побачив доктора, але Ріє не міг вимовити ні слова. Гран сказав, що хотів встигнути написати їй листа, щоб вона знала і не відчувала докорів сумління. Ріє з якоюсь розлюченістю відірвав Грама від вітрини і потягнув до машини, а той не опирався, лише говорив, що він дуже втомився і не може більше терпіти. Раптом він зупинився й подивився на доктора як божевільний, потім кинувся тікати. Але через кілька кроків несподівано зупинився, розкинув руки і впав. Ріє доніс Грана до машини на руках.

Коли його поклали у ліжку, він почав задихатися, очевидно, були вражені легені. Ріє вирішив, що самотньому Грану немає потреби відправлятися у лазарет, якщо Тарру зможе за ним доглядати. Через кілька годин Ріє знову приїхав до Грана і злякався, як швидко хвороба набирає силу. До хворого повернулася свідомість, але голос його був глухий, наче мертвий. Гран попросив дати йому рукопис і показав, що просить прочитати уголос. Рукопис був короткий, і, коли доктор переглянув його, зрозумів, що там тільки варіації однієї фрази про травень, амазонку, алеї Булонського лісу. На останній сторінці було лише кілька слів — початок листа до Жанни, а трохи вище виведений каліграфічним почерком остаточний варіант фрази про амазонку. Цю фразу доктор і прочитав. Хворий, нервуючись, чекав оцінки своєї праці. Ріє не зміг підвести на нього очей. Хвилювання Грана зростало, він почав говорити, що так і не зміг знайти точного слова, і раптом крикнув сильним і страшним голосом: "Спаліть її!". Ріє вагався,

але така мука й сум відчувалися у словах Грана, що доктор жбурнув рукопис у піч, і на деякий час кімната освітилася, навіть стало тепліше. Коли доктор підійшов до ліжка, хворий лежав, відвернувшись до стіни. Ріе сказав другу, що навряд чи Гран доживе до ранку, і Тарру погодився залишитися з хворим. Усю ніч Ріе страждав від думки, що Гран помре. Але на ранок хворому було краще, а надвечір стало ясно, що Грана врятовано. Ріе нічого не розумів у цьому воскресінні з мертвих.

Утім, протягом тижня доктор спостерігав ще кілька подібних випадків. Наприкінці тижня Ріе і Тарру зайшли до старого астматика. Він виглядав дуже збуджено і сповістив новину — знову лізуть пацюки. Тарру запитав доктора Ріе, невже все розпочнеться з початку. Ріе дочекався останнього зведення про епідемію. Якщо вірити цьому документу, хвороба відступала.

Частина п'ята

Всупереч несподіваному спаду епідемії оранці не поспішали радіти, хоча новина збентежила усіх, і в глибині кожного серця народжувалася прихована надія, перед якою відступало все. Навіть нові жертви чуми здавалися чимось неважливим у порівнянні з приголомшуючим фактом: крива захворювань пішла вниз. Характерною ознакою цього періоду було те, що мешканці міста почали будувати плани на майбутнє, хоча й додавали, наче лякаючись власної надії, що все здійсниться не скоро.

Чума знесилювалася навіть скоріше, ніж можна було сподіватися. Після Різдва настав незвичайний для цих місць холод, який накryw місто, наче куполом. Проте небо ніколи не було таким синім. За три тижні січня чума втратила всю свою силу, яку накопичувала протягом довгих місяців епідемії. Тепер вона відпускала своїх жертв, як, наприклад, Грана, навіть тоді, коли ніхто не сподівався. Вакцина Кастеля, яка майже не допомагала раніше, тепер приносила чудові результати. Тільки інколи, відсапуючись, чума робила стрибок і забирала життя кількох хворих, на одужання яких сподівалися лікарі. То були невдахи чуми, яких вона вбивала у розквіті надії. Така доля спіткала Отона, якого довелося забрати з карантину, і Тарру говорив, що слідчий насправді не мав вдачі, з цих слів так ніхто і не зрозумів, що він мав на увазі — смерть чи життя слідчого.

Чума відступала, але ніхто не зважився б сказати, що це остаточна перемога. Скоріш складалося враження, наче хвороба сама себе вичерпала або відступила, уразивши всі намічені нею об'єкти. А можливо, просто виконавши свою роль. Зовні місто не змінилося, на вулицях було тихо, вечорами люди наповнювали кафе і кінотеатри, але обличчя їхні не були вже такі суворі, а на деяких з'являлися посмішки. Тільки тепер оранці зрозуміли, що до того часу на вулицях ніхто не посміхався. І все ж протягом січня настроїв мешканців міста визначався протиріччями: від радісної надії вони переходили до гнітючого суму. Саме у цей час, коли міська влада робила оптимістичні прогнози, дехто робив спроби втекти з міста. Це були ті, що жили в розлуці зі своїми коханими, бо їм було важко навіть уявити, що чума забере їх тепер, коли мета так близько, і вони не побачать тих, кого так палко кохали. У цей же час виявилися і незвичайні ознаки оптимізму. Наприклад, у магазинах знизилися ціни. З

економічної точки зору цей факт пояснити неможливо, бо постачання продуктами не покращилося. Це був моральний феномен, наче чума відступала і в душах.

У такому стані мешканці Орану перебували до двадцять п'ятого січня, коли префектура, після консультації з медичною комісією, оголосила, що епідемію перемогли. До цього повідомлення додавали, що ще два тижні місто буде закритим, а протягом місяця здійснюватимуться профілактичні заходи. Радісне хвилювання охопило місто. Увечері того ж дня вогні міста засяяли, як до чуми, а на вулиці вийшли веселі люди.

Звичайно, у багатьох будинках ставні так і не розкрилися, і багато сімей у тяжкому мовчанні проводили той вечір. Ті, хто носив траур, відчували полегшення, чи то від того, що перестали боятися за життя рідних, які залишилися, чи то втамувалася тривога за власне життя. Особливо цуралися веселощів ті родини, де були ще хворі, які у цей самий час боролися з чумою в лазареті. У таких сім'ях теж плекали надію, однак намагалися не показувати її аж доти, доки не отримають на неї повне право.

Але то були виключення, які не зменшували радості інших. Чума ще не закінчилася, вона ще це доведе. Але того вечора місто наче зрушило з місця і понесло тих, хто вижив, до нового життя. Того вечора Тарру, Ріе і Рамбер йшли вулицею разом з іншими і так само, як усі, відчували, що земля тікає з-під їхніх ніг. Навіть коли пішли вузькими вуличками повз закриті ставні, Тарру і Ріе чули за спиною радісний шум натовпу. Але через гнітючу втому вони не могли відділити страждання, що ховалося за цими ставнями, від бурхливої радості, яка панувала у центрі міста. У ту саму мить, коли радісний гул особливо зміцнів, Тарру раптом зупинився: він побачив кицьку. Тарру посміхнувся й подумав, що кішок не бачили у місті вже з весни і що старий із сусіднього дому буде задоволений.

Якщо вірити записам Тарру, тільки одна людина в місті була засмучена тим, що чума пішла геть, і цією людиною був Коттар. Щоправда, відтоді як чума почала відступати, записи Тарру набули дивного характеру. Можливо, винна в цьому була втома, але почерк став нерозбірливий, а сам автор перескакував з теми на тему. Ще більше вражає, що записи позбавилися об'єктивності, натомість все частіше зустрічалися особисті міркування. Серед досить довгої розповіді про Коттара записано кілька слів про старого кицькопля. За словами Тарру, чума не зменшила його поваги до цього персонажу, але, на жаль, він не зможе більше ним цікавитися. Тарру намагався побачити старого. Кішки знову грілися на сонці, але старий не вийшов на балкон, ставні дому були закриті. "Автор зробив висновок, що старий або образився, або помер; якщо він образився, то тому, що був переконаний у своїй правоті, а чума це спростувала, а якщо він помер, то слід було б поміркувати, чи не був він святим, як і старий астматик. Сам Тарру так не думав, але вважав, що випадок із старим можна розглядати як певну "вказівку". Можливо, записав Тарру, людина здатна лише наблизитися до святості. Якщо це так, то доведеться задовольнитися скромним і милосердним сатанизмом".

Поруч із записами про Коттара зустрічаються нотатки то про Грана, який уже

одужав і знову взявся до роботи, наче нічого не трапилося, то про матір доктора Ріе. Тарру ретельно записує всі розмови, які він мав із нею, її зауваження щодо чуми; він зображує її здатність ніяковіти, звичку говорити тільки дуже простими фразами, її доброту, якою вона наче світиться. Він пише, що старенька мати все здатна збагнути не розумом, а серцем, що, лишаючись у тіні, вона вміє бути рівною будь-якому світлу, навіть світлу чуми. Тут почерк Тарру змінився, наче рука його знесилилася, деякі рядки неможливо розібрати, очевидно, наступні слова теж пояснюються втомою, бо мають відверто особистий характер і стосуються матері самого Тарру: його мати була така сама, і от пройшло вже вісім років, а він ніяк не зважиться сказати, що вона померла.

Повертаючись до Коттара, можна сказати, що він зачастив до Ріе, бо хотів точно знати прогнози щодо епідемії. І чим більш оптимістичні ставали ці прогнози, тим більш сумним ставав Коттар. Поведінка його в цей час характеризується протиріччями: він багато зусиль доклав для того, щоб зійтися зі своїми сусідами, а тепер розірвав із ними всі стосунки, закрився вдома і тільки інколи виходив на вулицю, щоб купити необхідне. Тарру випадково зустрівся з Коттаром, але той навіть не зупинився, тільки пробурмотів щось у відповідь. Інколи, без усякої видимої причини, Коттар ставав говірким, прагнув людського спілкування і з очевидною насолодою зливався з натовпом на вулиці. У день, коли оголосили декларацію префектури, Коттар щез. Через два дні Тарру зустрів його на безлюдній вулиці. Коттар попросив провести його додому. Хоч Тарру почувався втомленим, він погодився. Коттар запитав, чи насправді заява префектури означає кінець епідемії. Тарру зауважив, що ніякі заяви чуму не проженуть, але є підстави вважати, що епідемія закінчується, якщо, звичайно, не станеться щось незвичайне. Коттар наче пожвавішав від цих Слів, потім сказав, що, можливо, префектура даремно оголосила декларацію. Тарру заперечив, бо краще все ж сподіватися, що незабаром місто відкриють, і люди повернуться до нормального життя. Коттар перервав його і запитав, що він має на увазі, коли говорить "нормальне життя", невже після чуми нічого не зміниться. Тарру вважав, що чума змінила і в той же час не змінила місто: люди, звичайно, будуть прагнути поводитися так, наче нічого не відбувалося, але все забути неможливо, навіть якщо зібрати волю в кулак, бо чума, безумовно, залишила слід у серцях. Коттар майже скрикнув, що йому байдуже, що відбувається у людських серцях, "плювати він на них хотів". Його цікавить, чи всі установи будуть працювати так, як до чуми, чи відбудуться зміни у їхній роботі. Тарру цього не знав. Можливо, сказав він, доведеться розпочинати все з початку. Вони вже добралися до дому Коттара. Той виглядав схвильованим, говорив, що йому особисто вбачається місто, яке заново розпочинає життя, махнувши рукою на своє минуле. Тарру зауважив, що, можливо, Коттар теж розпочне нове життя. Коттар погодився, що починати все з нуля — гарна штука. Цієї ж миті від стіни наче відділилися дві тіні і попрямували до Коттара. Вони поцікавилися, чи дійсно Коттар — це Коттар. Той глухо чортихнувся і, круто повернувшись, щез у темряві. Тарру запитав у незнайомців, що їм треба. Ті ввічливо і стримано відповіли, що їм потрібні деякі відомості, і поважно пішли у тому

напрямі, де зник Коттар.

"Повернувшись додому, Тарру записав цю сцену і тут же поскаржився на втому (що доводить його почерк). Він додав, що попереду на нього чекає багато справ, але це зовсім не довід і треба бути завжди готовим, і сам собі ставив питання, чи дійсно він готовий. І сам собі відповів — на цьому записі й закінчується щоденник Тарру — що у кожної людини буває на добу — уночі чи вдень — така година, коли вона удається у переполох і підгинає хвіст, і що він особисто боїться тільки цієї години".

За кілька днів до відкриття міста Ріе повертався додому, думаючи про дружину й телеграму від неї, на яку вже давно чекав. Він і зараз багато працював, але близький кінець і сподівання на звільнення позбавляли його втоми. Тепер він сподівався й радів, що може ще сподіватися. Він вірив: якщо в телеграмі будуть гарні новини, він зможе розпочати все з початку. З такими думками він відчинив двері, назустріч йому вийшла мати і сказала, що Тарру захворів. Ріе спробував заспокоїти її і себе, що, можливо, нічого серйозного немає. Тарру лежав у ліжку, температура у нього була дуже висока і боліла голова. Ріе сказав, що ставити остаточний діагноз ще рано, але можливо — це чума. Мати Ріе попросила залишити Тарру вдома, щоб вона могла доглядати за ним. Доктор відповів, що не має на це права, але місто незабаром відкриють, і, якби не вона, то він узяв би на себе таку відповідальність. Мати запевнила, що їй нічого не загрожує, вона ж приймала вакцину. Коли доктор повернувся до хворого з ампулами вакцини, Тарру все зрозумів і попросив нічого від нього не приховувати. Ріе пообіцяв. Тарру запевнив, що він немає наміру так легко здатися, але якщо справи погані, то хоче померти гідно. Ріе стиснув плече друга і сказав: щоб стати святим, треба жити. Ріе повернувся пізно увечері і, не знімаючи пальта, пішов у спальню, яку займав його друг. Мати сиділа поруч із хворим. Тарру, здавалося, навіть не поворухнувся відтоді, як пішов доктор, тільки його білі губи говорили про вперту мовчазну боротьбу, яку він вів. Ріе оглянув друга і здивувався, бо знайшов у нього ознаки відразу двох форм чуми — бубонної і легеневої. Доктор зауважив, що вакцина, мабуть, ще не почала діяти. Тарру хотів щось відповісти, але гаряча хвиля лихоманки проковтнула ті слова. Усю ніч Ріе з матір'ю просиділи біля ліжка хворого. Доктор знав, що він вже нічим не зможе зарадити, чума знову переплутала всі карти і поставила його у безвихідь. Тарру боровся, хоча й лежав нерухомо. Ріе здогадувався про фази боротьби по очах свого друга, то широко відкритих, то заплющених, інколи поглядом він звертався до доктора або його матері. І кожного разу, коли очі їх зустрічалися, Тарру робив неймовірне зусилля, щоб посміхнутися.

Раптом на вулиці почулися квапливі кроки, здавалося, наче хтось хоче врятуватися від далекого буркотіння — через хвилину хлинув дощ, потім затарабанив град. Коли дощ скінчився, доктору здалося, що він чує тихий посвист, який наче переслідував його з початку епідемії.

Доктор сидів біля ліжка хворого друга і слухав тишу, яку не порушували пронизливі сирени машин "швидкої допомоги". За вікном була піч, яка скинула з себе чуму. Здавалося, що хвороба, злякавшись холоду, яскравого світла, веселих людей, сховалася

тепер у їхній спальні і почала свій останній бій. У небі над містом вже не крутився божий спис, але тут, у кімнаті, його посвист чув Ріе. На світанку хворому стало краще, він поспав; температура впала. Тарру запитав доктора, чи має це якесь значення. Той, як і обіцяв, чесно відповів, що не має, бо це звичайна ранкова ремісія. Незабаром температура знову почала підніматися. Доктор зателефонував у лазарет і попросив замінити його на роботі. Він спробував заснути на дивані у своєму кабінеті, але не зміг і повернувся до хворого. Тарру лежав, повернувши обличчя до мадам Ріе, і невідривно дивився на неї. Вона поправила хворому подушку і поклала долоню на його чоло. Глухим, наче здалеку, голосом Тарру подякував і сказав, що тепер добре. Вона знову сіла поруч, Тарру заплющив очі, обличчя його, здавалося, осяяла посмішка, хоча губи були стиснуті. Опівдні хвороба досягла вершини. Перед собою Ріе вже бачив неживу маску, з якої назавжди зникла посмішка. "У те, що ще мало вигляд людини, такої близької Ріе, увіткнувся спис, його спалював нестерпний біль, корчили всі зловісні небесні вихори, і на очах друга воно поринало у болото чуми". Коли настав кінець, сльози безсилля набігли Ріе на очі. Тарру різко повернувся до стіни і застогнав так, наче у середині його тіла обірвалася головна струна.

Наступну ніч Ріе і його мати знову не спали — вони сиділи біля вже мертвого Тарру. Час від часу мадам Ріе дивилася на сина, одного разу їх погляди зустрілися і він посміхнувся їй у відповідь. Він знав, про що думає його мати, знав, що вона його любить. Але він також знав, що вони так і не зможуть за все життя знайти слів, щоб висловити ніжність і любов. Так вони і з Тарру не змогли втримати на землі свою дружбу. Тарру говорив, що він програв. Що ж виграв доктор Ріе? Те, що може взагалі виграти людина,— знання і пам'ять. Але, як важко жити тим, що знаєш, і тим, що пам'ятаєш, і не мати надії. Тарру зрозумів, яке безплідне життя, позбавлене ілюзій. Можливо, тому він і шукав святості, намагався знайти спокій у служінні людям. Ріе не знав, чи мав рацію його друг, але це вже було неважливо. Він зберігав у пам'яті живий образ Тарру, і знав, що нічого не може протиставити смерті.

Вранці Ріе отримав телеграму, в якій сповіщалося, що його дружина померла. Цю телеграму подала йому мати. Ріе стояв біля вікна, наче не міг дивитися у її очі. Потім сказав, що дружина померла тиждень тому, що він чекав цієї звістки, але все рівно це дуже тяжко. Тільки тепер він усвідомив, що біль за дружину мучив його всі ці місяці і в останні два дні теж.

"На світанку чудового лютневого дня нарешті відкрилися ворота міста..." Подія ця радісно святкувалася мешканцями Орану, які вижили. Для всіх, хто дочекався зустрічі, цей день став днем особливим. Рамбер, якого дружина попередила завчасно, що вона домоглася дозволу на приїзд, страждав від нетерпіння і розгубленості. Кохання і ніжність під час чуми стали абстракцією, і тепер Рамбер чекав, коли почуття і жива істота, на яку ці почуття були спрямовані, з'єднаються. Йому хотілося стати таким, яким був до чуми, але він знав, що це неможливо, бо він змінився, чума наче застрягла у його серці тихою тугою, яка заважала бути щасливим. Рамбер не встиг навіть роздивитися тої, яка бігла до нього пероном і схилила голову йому на груди. Він тримав

її у своїх обіймах і не витирав сліз, сам не розуміючи, течуть вони, від теперішнього щастя чи від прихованого болю, але знав, що ці сльози завадили йому переконатися в тому, що обличчя, яке пригорнулося до його плеча, це те обличчя, про яке він так довго мріяв, чи, навпаки він побачить незнайомку. Рамбер зрозуміє це, але пізніше, а тепер він, як всі на пероні, хотів вірити, що чума може піти, не залишивши ніякого сліду у серці людини. Щасливі не бачили нічого навкруги, не бачили й тих, хто приїхав цим же поїздом і не знайшов своїх близьких. Щасливі не бачили тих, для кого чума ще не скінчилася.

Місто святкувало перемогу над чумою. Всупереч очевидності це свято заперечувало той факт, що люди пізнали божевільний світ, де смерть окремої людини стала звичною, де люди забувають про все, що не стосується їхнього сьогодення, нарешті воно заперечувало, "що ми були тим божевільним народом, частина якого, загнана у жерло печі, де спалюють сміття, вилетіла у повітря масним липким димом, у той час як інша, закута у ланцюги безсилля і страху, чекала своєї черги".

Так думав доктор Ріе, направляючись у передмістя, бо хвороба не знає відпочинку. Він повернув на вулицю, де жили Коттар і Гран, дивився на щасливих чоловіків і жінок і зрозумів, що це справедливо, коли радість, хоча б на деякий час, приходить до тих, хто задовольняється своєю долею людини і своєю бідною любов'ю.

На кінець хроніки оповідач зізнається, що її автор — доктор Ріе. Він намагався передати тільки те, що бачив на власні очі, використовувати ті документи, які потрапили йому в руки. Він намагався бути сумлінним свідком, але він "свідомо став на бік жертв і хотів бути разом з людьми... в любові, муках, вигнанні". Але в місті була людина, від імені якої він не міг говорити. Тарру сказав про неї, що "він у серці своєму схвалив те, що вбиває дітей і дорослих, все інше я можу зрозуміти, але це я змушений йому простити". І хроніка завершується розповіддю про цю людину.

Коли доктор підійшов до дому, де жили Гран і Коттар, його зупинив патруль. Ріе показав перепустку, але йому не дозволили пройти, бо з вікна дому якийсь божевільний стріляв у натовп. У цю хвилину доктор помітив Грана, той нічого не знав, бо його теж не пустили. Вони бачили, як поліцейські стріляють у вікно на третьому поверсі. Гран сказав, що це вікна Коттара. Ріе запитав, чому стріляють у вікно, йому пояснили, що так відволікають увагу, бо той, що сховався за ставнями, цілить у кожного, хто намагається зайти у дім. Несподівано із-за рогу вискочив собака — перший, якого побачив Ріе після епідемії. З вікна Коттара почувся постріл, і собака впав на спину, забив лапами, скорчився. Ще через хвилину приїхала спеціальна машина, і через деякий час під прикриттям кулеметного вогню у дім пройшли кілька поліцейських, схопили того, хто стріляв, і витягнули його на вулицю. Поліцейський підійшов до нього і двічі вдарив кулаком в обличчя. Гран пробурмотів, що це Коттар і що він збожеволів. Коттар впав. Поліцейський з усього маху пнув ногою тіло, що лежало на асфальті. Доктор відвів погляд. Гран розпрощався, бо поспішав працювати над своєю фразою. Він тільки сказав доктору, що нарешті написав листа Жанні і тепер дуже радий. Доктор думав про Коттара, тому що йому, можливо, було важче думати

"про людину злочинну, ніж про мертву".

Коли він дістався до свого пацієнта, над містом вже панувала ніч. Старий астматик перебирав свій горошок. Він сказав, що люди мають рацію, треба веселитися, все ж таки якесь різноманіття. Потім він запитав про Тарру. Доктор відповів, що той помер від чуми. Старий не здивувався, бо знав — смерть обирає кращих, він тільки додав, що Тарру йому подобався, бо знав, чого хотів, і не базікав, але робив своє діло, інші ж ще й орденів домагатися будуть, за те що чуму пережили, не розуміють-бо — чума теж життя. Місто продовжувало святкувати, чулися радісні голоси. Ріе попросив дозволу піднятися на терасу. Старий засміявся: якщо Ріе хоче подивитися на людей зверху, то марно — вони звідусіль однакові.

Ця ніч не дуже відрізнялася від тої, коли вони з Тарру піднялися сюди, щоб забути про чуму. Лише голосніше, ніж тоді, билися морські хвилі. Над портом злітали ракети феєрверку. Тарру, Коттара, всіх мертвих і злочинних забули. Старий має рацію — люди завжди однакові. Ріе знав, що в цьому їхня сила і тому вони невинні, але незважаючи на свій біль, він був з ними. Тут Ріе і вирішив написати цю хроніку, щоб свідчити на користь зачумлених, щоб сказати те, чому вчить лиха година: "...є більше підстав захоплюватися людьми, ніж ставитися до них з презирством". Він розумів, що ця хроніка не може бути історією остаточної перемоги, але вона розповість про те, що повинні зробити люди, які "...через неможливість стати святими, відмовляючись змиритися з лихом, намагаються бути цілителями".

Ріе пригадав, що будь-яка радість завжди знаходиться під загрозою, бо мікроб чуми ніколи не помирає, тому може настати такий день, "коли чума розбудить пацюків і погонить їх здихати на вулицях щасливого міста".